

929

Gaja Salustija Krispa

1380

RAT S JUGURTOM

S komentarom i osvrtom na jezik pišćev priredio

PETAR MOSCATELLO

Prof. I sarajevske gimnazije

SARAJEVO 1929.

ŠTAMPARIJA „BOSANSKA POŠTA“, SARAJEVO

Upisano u novi inventar br. 2717
1. januara 1942 god.
Београд.

Gaja Salustija Krispa

PREDGOVOR

RAT S JUGURTOM

S komentarom i osvrtom na jezik pišчев priredio

PETAR MOSCATELLO

Prof. I sarajevske gimnazije

SARAJEVO 1929.

ŠTAMPARIJA „BOSANSKA POŠTA“, SARAJEVO

Podano u novi inventar br. 2717
1. januara 1942 god.
Beograd.

Gaja Salustija Krispa

RAT S JUGURTOM

S komentarom i osvrtom na jezik pišćev priredio

PETAR MOSCATELLO

Prof. I sarajevske gimnazije

SARAJEVO 1929.

ŠTAMPARIJA „BOSANSKA POŠTA“, SARAJEVO

Sw. br.
3 P740

PREDGOVOR

Priređujući ovo izdanje nastojao sam da dacima olakotim latinsku lektiru time, što sam u komentaru naročitu pažnju obratio gramatičkoj strani. To smatram naročito danas potrebnim radi skraćenog vremena učenja latinskog jezika, jer će daci i vlastitim radom doprinijeti bržem i temeljitijem shvaćanju teksta.

Neke sam suvišne partije (kao govore, digresije i sl.) izostavio, no to neće biti nimalo na štetu cjeline.

Gosp. kolega I. Renđeo pregledao mi je rukopis komentara, na čemu mu zahvaljujem.

Kratak osvrt na Salustijev jezik

Čitajući Salustija odmah nam upada u oči velika razlika između njegova govora i govora njegovih savremenika (Cezara, Cicerona, Korn. Nepota i dr.) Njegov se govor odlikuje naročitim koloritom; Salustije je naime nastojao, da se što više približi govoru M. Porcija Katona (234—149 g. pr. Kr.), prvog latinskog pisca prozaičnih djela. Radi lakšeg shvaćanja istaknuti ću neke osobine njegovog govora:

2. Salustije često upotrebljava zastarjele imenice mjesto običajnih, kao: *mortalis* (mj. *homo*), *tempestas* (mj. *tempus*), *claritudo* (mj. *claritas*), i t. d.

2. Akuz. plurala često ima nastavak *-is* mj. *-es*: *mortalis* (mj. *-es*), *ariis*, *montis* i sl.

3. Superlativi imaju nastavak — *issumus* mj. *issimus*: *sollertissumus*, *optumum*, *modestissume*.

4. U ortografiji ima uvijek *o* mj. *e* : *voster*, *advorsus*.

5. U ortografiji ima uvijek *o* mj. *u* : *volt*, *volgus*, *divolgatus*.

6. U gerundu i gerundivu *u* mj. *e* : *dicundo*, *feriundi*, *potiundi*.

Consec. temporum nije uvijek dosljedno provedena, na što sam u komentaru prigodimice upozorio.

8. Naročito obilno upotrebljava infinitive historičke (mj. imperfekta), čime mu pričanje dobiva osobitu živost.

U Sarajevu, 25. oktobra 1929.

P. M.

qui dediti corporis gaudiis per luxum et ignaviam aetatem agunt, ceterum ingenium, quo neque melius neque amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque socordia torpescere sinunt, cum praesertim tam multae variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur....

5. Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Iugurtha, rege Numidarum, gessit, primum quia magnum et atrox variaque victoria fuit, dehinc quia tunc primum superbiae nobilitatis obviam itum est. quae contentio divina et humana cuncta permiscuit eoque vecordiae processit, ut studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret. sed prius quam huiusce modi rei initium expediam, pauca supra repetam, quo ad cognoscendum omnia industria magis magisque in aperto sint. bello Punico secundo, quo dux Cartaginiensium Hannibal post magnitudinem nominis Romani Italiae opes maxime adtriverat, Masinissa, rex Numidarum, in amicitiam receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat. ob quae victis Cartaginiensibus et capto Syphace, cuius in Africa magnum atque late imperium valuit, populus Romanus quascunque urbis et agros manu ceperat, regi dono dedit. igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis permansit. sed imperi vitaeque eius finis idem fuit. dein Micipsa filius regnum solus obtinuit, Mastanabale et Gulussa fratribus morbo absumptis. is Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit, Iugurthamque, filium Mastanabalis fratris, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum dereliquerat, eodem cultu quo liberos suos domi habuit.

6. Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, sed multo maxime ingenio validus, non se luxui neque inertiae conrumpendum dedit, sed, uti mos gentis illius est, equitare, iaculari, cursu cum aequalibus certare, et cum omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse; ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus aut in primis ferire, plurimum facere et minimum ipse de se loqui. quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat, existumans virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore, tamen postquam hominem adulescentem exacta sua aetate et parvis liberis magis ma-

gisque crescere intellegit, vehementer eo negotio permotus, multa cum animo suoolvebat. terrebat eum natura mortalium avida imperi et praeceps ad explendam animi cupidinem, praeterea opportunitas suae liberorumque aetatis, quae etiam mediocris viros spe praedae transvorsos agit; ad hoc studia Numidarum in Iugurtham adensa, ex quibus, si talem virum dolis interfecisset, ne qua seditio aut bellum oriretur, anxius erat.

7. His difficultatibus circumventus ubi videt neque per vim neque insidiis obprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Iugurtha manu promptus et adpetens gloriae militaris, statuit eum obiectare periculis et eo modo fortunam temptare. igitur bello Numantino Micipsa, cum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans vel ostentando virtutem vel hostium saevitia facile eum occasurum, praefecit Numidis, quos in Hispanium mittebat. sed ea res longe aliter, ac ratus erat, evenit. nam Iugurtha, ut erat inpigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, et morem hostium cognovit, multo labore multaque cura, praeterea modestissime parendo et saepe obviam eundo periculis in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maximo terrori esset. ac sane, quod difficillimum in primis est, et proelio strenuus erat et bonus consilio; quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem adferre plerumque solet. igitur imperator omnis fere res asperas per Iugurtham agere, in amicis habere, magis magisque eum in dies amplecti, quippe cuius neque consilium neque inceptum ullum frustra erat. huc adcedebat munificentia animi et ingeni sollertia, quibus rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia coniunxerat.

8. Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures novi atque nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores erant, factiosi domi, potentes apud socios, clari magis quam honesti, qui Iugurthae non mediocrem animum pollicitando adcedebant, si Micipsa rex occidisset, fore, uti solus imperio Numidiae potiretur: in ipso maxumam virtutem, Romae omnia venalia esse. sed postquam Numantia deleta P. Scipio dimittere auxilia et ipse revorti domum decrevit, donatum atque laudatum

magnifice pro contione Iugurtham in praetorium abduxit ibique secreto monuit, ut potius publice quam privatim amicitiam populi Romani coleret neu quibus largiri insuaderet: periculose a paucis emi, quod multorum esset. si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam et regnum venturum, sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia praecipitem casurum.

9. Sic locutus cum litteris eam, quas Micipsae redderet, dimisit. earum sententia haec erat: »Iugurthae tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit, quam rem tibi certo scio gaudio esse. nobis ob merita sua carus est; ut idem senatui et populo Romano sit, summa ope nitetur. tibi quidem pro nostra amicitia gratulor. en habes virum dignum te atque avo suo Masinissa.« igitur rex, ubi ea, quae fama acceperat, ex litteris imperatoris ita esse cognovit, cum virtute tum gratia viri permotus flexit animum suum et Iugurtham beneficiis vincere adgressus est, statimque eum adoptavit et testamento pariter cum filiis heredem instituit. sed ipse paucos post annos morbo atque aetate confectus cum sibi finem vitae adesse intellexeret, coram amicis et cognatis itemque Adherbale et Hiempsale filiis dicitur huiusce modi verba cum Iugurtha habuisse.

10. »Parvum ego te, Iugurtha, amisso patre, sine spe, sine opibus, in meum regnum accepi, existumans non minus me tibi, quam si genuissem, ob beneficia carum fore; neque ea res falsum me habuit. nam, ut alia magna et egregia tua omittam, novissime rediens Numantia meque regnumque meum gloria honoravisti tuaque virtute nobis Romanos ex amicis amicissimos fecisti; in Hispania nomen familiae renovatum est; postremo, quod difficillimum inter mortalis est, gloria invidiam vicisti. nunc, quoniam mihi natura finem vitae facit, per hanc dexteram, per regni fidem moneo obtestorque te, uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas, neu malis alienos adiungere quam sanguine coniunctos retinere. non exercitus neque thesauri praesidia regni sunt, verum amici, quos neque armis cogere neque auro parare queas; officio et fide pariuntur. quis autem amicior quam frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris?

equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis, sin mali, inbecillum. nam concordia parvae res crescunt, discordia maxumae dilabuntur. ceterum ante hos te, Iugurtha, qui aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere decet. nam in omni certamine qui opulentior est, etiam si accipit iniuriam, tamen quia plus potest, facere videtur. vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite, observate talem hunc virum, imitamini virtutem et enitimini, ne ego meliores liberos sumpsisse videar quam genuisse.«

11. Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum intellegebat et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tempore benigne respondit. Micipsa paucis post diebus moritur. postquam illi more regio iusta magnifice fecerant, reguli in unum convenerunt, ut inter se de cunctis negotiis disceptarent. sed Hiempsal, qui minumus ex illis erat, natura ferox et iam ante ignobilitatem Iugurthae, quia materno genere inpar erat, despiciens, dextra Adherbalem adsedit, ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Iugurtha foret. dein tamen, ut aetati concederet, fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. ibi cum multa de administrando imperio dissererent, Iugurtha inter alias res iacit, oportere quinquenni consulta et decreta omnia rescindi: nam per ea tempora confectum annis Micipsam parum animo valuisse. tum idem Hiempsal placere sibi respondit: nam ipsum illum his tribus proximis annis adoptione in regnum pervenisse. quod verbum in pectus Iugurthae altius, quam quisquam ratus erat, descendit. itaque ex eo tempore ira et metu anxius moliri, parare atque ea modo cum animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. quae ubi tardius procedunt neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

12. Primo conventu, quem ab regulis factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros finisque imperi singulis constitui. itaque tempus ad utramque rem decernitur, sed maturius ad pecuniam distribuendam. reguli interea in loca propinqua thesauris alius alio concessere. sed Hiempsal in oppido Thirmida forte eius domo utebatur, qui proximus lictor Iugurthae carus acceptusque ei semper fuerat. quem ille casu ministrum oblatum promissis onerat in-

pellitque, uti tamquam suam visens domum eat, portarum clavis adulterinas paret — nam verae ad Hiempsalem referebantur —, ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum magna manu venturum. Numida mandata brevi conficit atque, uti doctus erat, noctu Iugurthae milites introducit. qui postquam in aedis irupere, divorsi regem quarere, dormientis alios, alios occurrentis interficere, scrutari loca abdita, clausa effringere, strepitu et tumultu omnia miscere: cum interim Hiempsal reperitur occultans se tugurio mulieris ancillae, quo initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidae caput eius, ut iussi erant, ad Iugurtham referunt.

13. Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi tempore divulgatur. Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsae fuerant, metus invadit, in duas partis discedunt Numidae; plures Adherbalem secuntur, sed illum alterum bello meliores. igitur Iugurtha quam maximas potest copias armat, urbis partim vi, alias voluntate imperio suo adiungit, omni Numidiae imperare parat. Adherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de caede fratris et fortunis suis, tamen fretus multitudine militum, parabat armis contendere. sed ubi res ad certamen venit, victus ex proelio profugit in provinciam ac deinde Romam contendit. tum Iugurtha patrat consiliis, postquam omni Numidia potiebatur, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum Romanum neque advorsus iram eius usquam nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua spem habere. itaque paucis diebus cum auro et argento multo Romam legatos mittit, quos praecipit, primum uti veteres amicos muneribus expleant, deinde novos adquirant, postremo quaecumque possint largiundo parare ne cunctentur. sed ubi Romam legati venere et ex praecepto regis hospitibus aliisque, quorum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat, magna munera misere, tanta conmutatio incessit, ut ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Iugurtha veniret. quorum pars spe, alii praemio inducti, singulos ex senatu ambiundo nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. igitur ubi legati satis confidunt, die constituto senatus utrisque datur. tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus:

14. »Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens mihi praecepit, uti regni Numidiae tantum modo procurationem existumarem meam, ceterum ius et imperium eius penes vos esse; simul eniterer domi militiaeque quam maximo usui esse populo Romano; vos mihi cognatorum, vos adfinium loco ducerem: si ea fecissem, in vostra amicitia exercitum, divitias, munimenta regni me habiturum. quae cum praecepta parentis mei agitare, Iugurtha, homo omnium, quos terra sustinet, sceleratissimus contempto imperio vostro, Masinissae me nepotem et iam ab stirpe socium atque amicum populi Romani regno fortunisque omnibus expulit. atque ego, patres conscripti, quoniam eo miseriarum venturus eram, vellem potius ob mea quam ob maiorum meorum beneficia posse me a vobis auxilium petere, ac maxuma deberi mihi beneficia a populo Romano, quibus non egerem, secundum ea, si desideranda erant, uti debitis uterer. sed quoniam parum tuta per se ipsa probitas est, neque mihi in manu fuit, Iugurtha qualis foret, ad vos confugi, patres conscripti, quibus, quod mihi miserrimum est, cogor prius oneri quam usui esse....

15. Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae, largitione magis quam causa freti, paucis respondent: Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum; Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri, quod iniuriam facere nequivisset: Iugurtham ab senatu petere, ne se alium putarent, ac Numantiae cognitus esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent. deinde utrique curia egrediuntur. senatus statim consulitur: fautores legatorum, praeterea senatus magna pars gratia depravata, Adherbalis dicta contemnere, Iugurthae virtutem extollere laudibus: gratia, voce, denique omnibus modis pro alieno scelere et flagitio sua quasi pro gloria nitebantur. at contra pauci, quibus bonum et aequum divitiis carius erat, subveniendum Adherbali et Hiempsalis mortem severe vindicandam censebant, sed ex omnibus maxime Aemilius Scaurus, homo nobilis, impiger, factiosus, avidus potentiae, honoris, divitiarum, ceterum vitia sua callide occultans. is postquam videt regis largitionem famosam inpudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a consueta lubricine continuit.

16. Vicit tamen in senatu pars illa, quae verò pretium aut gratiam anteferebat. decretum fit, uti decem legati regnum, quod Micipsa obtinuerat, inter Iugurtham et Adherbalem dividerent. cuius legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus et tum in senatu potens, quia consul, C. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis, acerrume victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. eum Iugurtha, tametsi Romae in inimicis habuerat, tamen adcuratissime recepit, dando et pollicendo multa perfecit, uti famae, fidei, postremo omnibus suis rebus commodum regis anteferebat. reliquos legatos eadem via adgressus plerosque capit, paucis carior fides quam pecunia fait. in divisione, quae pars Numidiae Mauretanium attingit, agro virisque opulentior, Iugurthae traditur; illam alteram specie quam usu potiore, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

20. Postquam, diviso regno, legati Africa decessere, et Iugurtha contra timorem animi praemia sceleris adeptum sese videt, certum esse ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia esse, simul et illorum pollicitationibus adensus, quos paulo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. ipse acer, bellicosus, at is, quem petebat, quietus, inbellis, placido ingenio, opportunus iniuriae, metuens magis quam metuendus. igitur ex improviso finis eius cum magna manu invadit, multos mortalis cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu adcedit, deinde cum omni multitudine in regnum suum convortit, existumans Adherbalem dolore permotum iniurias suas manu vindicaturum, eamque rem belli causam fore. at ille, quod neque se parem armis existumabat et amicitia populi Romani magis quam Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de iniuriis questum misit. qui tametsi contumeliosa dicta rettulerant, prius tamen omnia pati decrevit quam bellum sumere, quia temptatum antea secus cesserat. neque eo magis cupido Iugurthae minuebatur, quippe qui totum eius regnum animo iam invaserat. itaque non uti antea cum praedatoria manu, sed magno exercitu comparato bellum gerere coepit et aperte totius Numidiae imperium petere. ceterum qua

pergebat, urbis, agros vastare, praedas agere, suis animum, hostibus terrorem augere.

21. Adherbal, ubi intellegit, eo processum, uti regnum aut relinquendum esset aut armis retinendum, necessario copias parat et Iugurthae obvius procedit. interim haud longe a mari prope Cirtam oppidum utriusque exercitus consedit, et quia diei extremum erat, proelium non inceptum. sed ubi plerumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine, milites Iugurthini signo dato castra hostium invadunt, semisomnos partim, alios arma sumentis fugant funduntque. Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit, et ni multitudo togatorum fuisset, quae Numidas insequentis moenibus prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret. igitur Iugurtha oppidum circumscedit, vineis turribusque et machinis omnium generum expugnare adgreditur, maxime festinans tempus legatorum antecapere, quos ante proelium factum ab Adherbale Romam missos audiverat. sed postquam senatus de bello eorum accepit, tres adulescentes in Africam legantur, qui ambos reges adeant, senatus populique Romani verbis nuntient: velle et censere eos ab armis discedere, de controversiis suis iure potius quam bello disceptare; ita seque illisque dignum esse.

22. Legati in Africam maturantes veniunt, eo magis, quod Romae, dum proficisci parant, de proelio facto et oppugnatione Cirtae audiebatur; sed is rumor clemens erat. quorum Iugurtha accepta oratione respondit: sibi neque maius quidquam neque carius auctoritate senatus esse; ab adulescentia ita se enisum, ut ab optumo quoque probaretur; virtute, non malitia P. Scipioni, summo viro, placuisse; ob easdem artis a Micipsa, non penuria liberorum, in regnum adoptatum esse. ceterum quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum iniuriam minus tolerare: Adherbalem dolis vitae suae insidiatum; quod ubi conperisset, sceleri eius obviam isse; populum Romanum neque recte neque pro bono facturum, si ab iure gentium sese prohibuerit; postremo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum. ita utrique digrediuntur. Adherbalis adpellandi copia non fuit.

23. Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est, neque propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest, vallo

atque fossa moenia circumdat, turris extruit easque praesidiis firmat, praeterea dies noctisque aut per vim aut dolis temptare, defensoribus moenium praemia modo, modo formidinem ostentare, suos hortando ad virtutem adrigere, prorsus intentus cuncta parare. Adherbal, ubi intellegit omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxilii spem nullam, penuria rerum necessariorum bellum trahi non posse, ex eis, qui una Cirtam profugerant, duos maxime inpigros delegit: eos multa pollicendo ac miserando casum suum confirmat, uti per hostium munitiones noctu ad proximum mare, dein Romam pergerent. Numidae paucis diebus iussa efficiunt. litterae Adherbalis in senatu recitatae, quarum sententia haec fuit:

24. »Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, patres conscripti, sed vis Iugurthae subigit, quem tanta lubido extinguendi me invasit, ut neque vos neque deos immortalis in animo habeat, sanguinem meum quam omnia malit. itaque quintam iam mensem socius et amicus populi Romani armis obsessus teneor, neque mihi Micipsae patris mei feneficia neque vestra decreta auxiliantur; ferro an fame acrius urgear incertus sum. plura de Iugurtha scribere dehortatur me fortuna mea; etiam antea expertus sum parum fidei miseris esse. nisi tamen intellego illum supra quam ego sum petere, neque simul amicitiam vestram et regnum meum sperare. utrum gravius existimet, nemini occultum est. nam initio occidit Hiempsalem, fratrem meum, deinde patrio regno me expulit. quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil ad vos. verum nunc vestrum regnum armis tenet, me, quem vos imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet; legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. quid est reliquum nisi vis vestra, quomoveri possit? nam ego quidem vellem et haec, quae scribo, et illa, quae antea in senatu questus sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem verbis faceret. sed quoniam eo natus sum, ut Iugurthae scelerum ostentui essem, non iam mortem neque aerumnas, tantum modo inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. regno Numidiae, quod vestrum est, uti lubet, consulite: me manibus iniis eripite per maiestatem imperii, per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria remanet avi mei Masinissae.«

25. His litteris recitatis fuere, qui exercitum in Africam mittendum censerent et quam primum Adherbali subveniendum; de Iugurtha interim uti consuleretur, quoniam legatis non paruisset. sed ab eisdem illis regis fautoribus summa ope enisum est, ne tale decretum fieret. ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia devictum. Legantur in Africam maiores natu, nobiles, amplis honoribus usi, in quibus fuit M. Scaurus, de quo supra memoravimus, consularis et tum in senatu princeps. ei, quod res in invidia erat, simul et ab Numidis obsecrati, triduo navim ascendere, dein brevi Uticam adpulsi litteras ad Iugurtham mittunt, quam ocissime ad provinciam adcedat, seque ad eum ab senatu missos. ille ubi accepit homines claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum suum venisse, primo commotus, metu atque lubidine divorsus agitabatur. timebat iram senatus, nisi paruisset legatis; porro animus cupidine caecus ad inceptum scelus rapiebatur. vicit tamen in avido ingenio pravum consilium. igitur exercitu circumdato summa vi Cirtam inrumpere nititur, maxime sperans, diducta manu hostium aut vi aut dolis sese casum victoriae inventurum. quod ubi secus procedit neque, quod intenderat, efficere potest, ut prius, quam legatos conveniret, Adherbalis potiretur, ne amplius morando Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. ac tametsi senatus verbis graves minae nuntiabantur, quod ab oppugnatione non desisteret, multa tamen oratione consumpta legati frustra discessere.

26. Ea postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum virtute moenia defensabantur, confisi deditione facta propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali suadent, uti seque et oppidum Iugurthae tradat, tantum ab eo vitam paciscatur; de ceteris senatui curae fore. at ille, tametsi omnia potiora fide Iugurthae rebatur, tamen quia penes eosdem, si adversaretur, cogendi potestas erat, ita, uti censuerant Italici, deditionem facit. Iugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat, deinde omnis puberes Numidas atque negotiatores promiscue, uti quisque armatis obviis fuerat, interficit.

27. Quod postquam Romae cognitum est et res in senatu agitari coepta, idem illi ministri regis interpellando ac saepe

gratia, interdum iurgiis trahundo tempus, atrocitatem facti leniebant. ac ni C. Memius, tribunus plebis designatus, vir acer et infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset id agi, ut per paucos factiosos Iugurthae scelus condonaretur, profecto omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa foret: tanta vis gratiae atque pecuniae regis erat. sed ubi senatus delicti conscientia populum timet, lege Sempronia provinciae futuris consulibus Numidia atque Italia decretae, consules declarati P. Scipio Nasica, L. Calpurnius Bestia: Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit. deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur, stipendium aliaque, quae bello usui forent, decernuntur.

28. At Iugurtha, contra spem nuntio accepto, quippe cui Romae omnia venum ire in animo haeserat, filium et cum eo duos familiaris ad senatum legatos mittit, eisque uti illis, quos Hiempsale interfecto miserat, praecipit, omnis mortalis pecunia adgrediantur. qui postquam Romam adventabant, senatus a Bestia consultus est, placeretne legatos Iugurthae recipi monebatur, eique decrevere, nisi regnum ipsumque deditum venissent, uti in diebus proximis decem Italia decederent. consul Numidis ex senatus decreto nuntiari iubet. ita infectis rebus illi domum discedunt. interim Calpurnius parato exercitu legat sibi homines nobilis, factiosos, quorum auctoritate, quae deliquisset, munita fore sperabat. in quis fuit Scaurus, cuius de natura et habitu supra memoravimus. nam in consule nostro multae bonaeque artes animi et corporis erant, quas omnis avaritia praepediebat; patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissimus contra pericula et insidias. sed legiones per Italiam Rhegium atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectae. igitur Calpurnius initio paratis conmeatibus acriter Numidiam ingressus est multosque mortalis et urbis aliquot pugnando cepit.

29. Sed ubi Iugurtha per legatos pecunia temptare bellicae, quod administrabat, asperitatem ostendere coepit, animus aeger avaritia facile convorsus est. ceterum socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus, qui tametsi a principio, plerisque ex factione eius corruptis, acerrime regem impugnaverat, tamen magnitudine pecuniae a bono honestoque in pra-

vum abstractus est. sed Iugurtha primum tantum modo belli moram redimebat, existumans sese aliquid interim Romae pretio aut gratiae effecturum; postea vero quam participem negoti Scaurum accepit, in maxumam spem adductus recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus praesens agere. ceterum interea fidei causa mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Iugurthae Vagam; cuius rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat, quoniam deditionis mora induciae agitabantur. igitur rex, uti constituerat, in castra venit, ac pauca praesenti consilio locutus de invidia facti sui atque uti in deditionem acciperetur, reliqua cum Bestia et Scauro secreta transigit, dein postero die, quasi per saturam sententiis exquisitis, in deditionem accipitur. sed uti pro consilio imperatum erat, elephantum triginta, pecus atque equi multi cum parvo argenti pondere quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. in Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

30. Postquam res in Africa gestas quoque modo actae forent fama divulgavit, Romae per omnis locos et conventus defacto consulis agitari. apud plebem gravis invidia, patres solliciti erant: probarentne tantum flagitium, an decretum consulis subverterent, parum constabat. ac maxime eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur, a vero bonoque inpediebat. at C. Memmius, cuius de libertate ingeni et odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras senatus contionibus populum ad vindicandum hortari, monere, ne rem publicam, ne libertatem suam desererent, multa superba et crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis animum addecendebat. sed quoniam ea tempestate Romae Memmi facundia clara pollensque fuit, decere existumavi unam ex tam multis orationem eius perscribere, ac potissimum ea dicam, quae in contione post reditum Bestiae huiusce modi verbis disseruit.

31. »Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni studium rei publicae omnia superet: opes factionis, vestra patientia, ius nullum, ac maxime, quod innocentiae plus periculi quam honoris est. nam illa quidem piget dicere, his annis quindecim quam ludibrio fueritis superbiae paucorum, quam foede

quamque inulti perierint vestri defensores, ut vobis animus ab ignavia atque socordia corruptus sit, qui ne nunc quidem obnoxii inimicis exsurgitis, atque etiam nunc timetis eos, quibus decet terrori esse. sed quamquam haec talia sunt, tamen obviam ire factionis potentiae animus subigit. certe ego libertatem, quae mihi a parente meo tradita est, experiar; verum id frustra an ob rem faciam, in vestra manu situm est, Quirites. neque ego vos hortor, quod saepe maiores vestri fecere, ut contra iniurias armati eatis. nihil vi, nihil secessionem opus est: necesse est suomet ipsi more praecipites eant. servi aere parati iniusta imperia dominorum non perferunt, vos, Quirites, in impero nati, aequo animo servitutem toleratis? at qui sunt ei, qui rem publicam occupavere? homines sceleratissimi, cruentis manibus, inhumani avaritia, nocentissimi et idem superbissimi, quibus fides, decus, pietas, postremo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. pars eorum occidisse tribunos plebis, alii quaestiones iniustas, plerique eandem in vos fecisse, pro munimento habent. ita quam quisque pessime fecit, tam maxime tutus est... dicit aliquis: »quid igitur censes?« vindicandum in eos, qui hosti prodidere rem publicam, non manu neque vi, quod magis vos fecisse quam illis accidisse indignum est, verum quaestionibus et indicio ipsius Iugurthae, qui si dediticius est, profecto iussis vestris oboediens erit; sin ea contemnit, scilicet existumabitis, qualis illa pax aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum impunitas, ad paucos potentis maxumae divitiae, ad rem publicam damna atque dedecora pervenerint. quare moneo hortorque vos, ne tantum scelus impunitum omitatis. non peculatus aerari factus est, neque per vim sociis ereptae pecuniae, quae quamquam gravia sunt, tamen consuetudine iam pro nihilo habentur: hosti acerrimo prodita senatus auctoritas, proditum imperium vestrum est, domi militiaeque res publica venalis fuit. quae nisi quaesita erunt, nisi vindicatum in noxios, quid erit reliquum, nisi ut illis, qui ea fecere, oboedientes vivamus? nam impune, quae lubet, facere, id est regem esse. neque ego vos, Quirites, hortor, ut malitis civis vestros perperam quam recte fecisse, sed ne ignoscendo malis bonos perditum eatis.»

32. Haec atque alia huiusce modi saepe in contione dicundo Memmius populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum praetor erat, ad Iugurtham mitteretur eumque interposita fide publica Romam duceret, quo facilius incidio regis Scauri et reliquorum, quos pecuniae captae accersebant, delicta patefierent. dum haec Romae geruntur, qui in Numidia relictis a Bestia exercitui praeerant, secuti morem imperatoris sui plurima et flagitiosissima facinora fecere. fuere, qui auro corrupti elephantos Iugurthae traderent, alii perfugas vendere, pars ex pacatis praedas agebant: tanta vis avaritiae in animos eorum veluti tabes invaserat. at Cassius praetor, perlata rogatione a C. Memmio ac percussa omni nobilitate, ad Iugurtham proficiscitur eique timido et ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet, quoniam se populo Romano dedisset, ne vim quam misericordiam eius experiri mallet. privatim praeterea fidem suam interponit, quam ille non minoris quam publicam ducebat: talis ea tempestate fama de Cassio erat.

33. Igitur Iugurtha contra decus regum cultu quam maxime miserabili cum Cassio Roman venit. ac tametsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta ea gesserat, quae supra diximus, C. Baebium tribunum plebis magna mercede parat, cuius impudentia contra ius et iniurias omnis munitus foret. at C. Memmius, advocata contione, quamquam regi infesta plebes erat, et pars in vincula duci iubebat, pars, nisi socios sceleris sui aperiret, more maiorum de hoste supplicium sumi, dignitati quam irae magis consulens, sedare motus et animos eorum mollire, postremo confirmare, fidem publicam per sese inviolatam fore. post, ubi silentium coepit, producto Iugurtha, verba facit, Romae Numidiaque facinora eius memorat, scelera in fratres patremque ostendit. quibus iuvantibus quibusque ministris ea egerit, quamquam intellegat populus Romanus, tamen velle manifesta magis ex illo habere. si verum aperiat, in fide et clementia populi Romani magnam spem illi sitam, sin reticeat, non saluti sociis fore, sed se suasque spes corrupturum.

34. Deinde, ubi Memmius dicendi finem fecit et Iugurtha respondere iussus est, C. Baebius, tribunus plebis, quem pecunia corruptum supra diximus, regem tacere iubet, ac tametsi multi-

tudo, quae in contione aderat, vehementer adensa, terrebat eum clamore, vultu saepe inpetu atque aliis omnibus, quae ira fieri amat, vicit tamen impudentia. ita populus ludibrio habitus ex contione discedit: Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt.

35. Erat ea tempestate Romae Numida quidam, nomine Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos, qui, quia in dissensione regum Iugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta et Adherbale interfecto profugus ex Africa abierat. huic Sp. Albinus, qui proximo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissae sit Iugurthamque ob scelera invidia cum metu urgeat, regnum Numidiae ab senatu petat. avidus consul belli gerundi movere quam senescere omnia malebat: ipsi provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. quae postquam Massiva agitare coepit, neque Iugurthae in amicis satis praesidi est, quod eorum alium conscientia, alium mala fama et timor impediabat, Bomilcari, proximo ac fido sibi, imperat, pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivae paret, ac maxime occulte, sin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar mature regis mandata exsequitur, et per homines talis negoti artifices itinera egressusque eius, postremo loca atque tempora cuncta explorat, deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant, paulo inconsultius Massivam adgreditur: illum obtruncat, sed ipse deprehensus, multis hortantibus et in primis Albino consule, indicium proficitur, fit reus magis ex aequo bonoque quam ex iure gentium Bomilcar, comes eius, qui Romam fide publica venerat. at Iugurtha manifestus tanti sceleris non prius omisit contra verum niti, quam animum advortit, supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. igitur, quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat, regno magis quam vadibus consulens, clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumptum foret. et ipse paucis diebus eodem profectus est, iussus a senatu Italia decedere. sed postquam Roma egressus est, fertur saepe eo tacitus respiciens postremo

dixisse: »urbem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit.«

36. Interim Albinus renovato bello conneatum, stipendium aliaque, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare, ac statim ipse profectus, uti ante comitia. quovis modo bellum conficeret. at contra Iugurtha trahere omnia et alias, deinde alias morae causas facere, polliceri deditionem, ac deinde metum simulare, cedere instanti et paulo post, ne sui diffiderent, instare: ita belli modo, modo pacis mora consulem ludificare. ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum consili regis existimarent, neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum socordia magis quam dolo crederent. sed postquam dilapso tempore comitiorum dies adventabat, Albinus, Aulo fratre in castris pro praetore relicto, Romam decessit.

37. Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciiis atrociter res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, resistentibus conlegis, continuare magistratum nitebantur, quae dissensio totius anni comitia impediabat. ea mora in spem adductus Aulus, quem pro praetore in castris relictum supra diximus, aut conficiundi belli aut terrore exercitus ab rege pecuniae capiundae, milites mense Ianuario ex hibernis in expeditionem evocat, magnisque itineribus hieme aspera pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant. quod quamquam et saevitia temporis et opportunitate loci neque capi neque obsideri poterat — nam circum murum situm in praerupti montis extremo planities limosa hiemalibus aquis paludem fecerat — tamen aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine caecus ob thesauros oppidi potiundi, vineas agere, aggerem iacere, aliaque, quae incepto usui forent, properare.

38. At Iugurtha, cognita vanitate atque inperitia legati, subdole eius augere amentiam, missitare supplicantis legatos. ipse quasi vitabundus per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. denique Aulum spe pactionis perpulit, uti relicto Suthule in abditas regiones sese veluti cedentem insequeretur; ita delicta occultiora fore. interea per homines callidos diu noctuque exercitum temptabat, centuriones ducesque turmarum partim uti transfugerent conrumpere, alii signo dato locum uti

deserent. quae postquam ex sententia instruit, intempesta nocte de improviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. milites Romani, perculsi tumultu insolito, arma capere, alii se abdere, pars territos confirmare, trepidare omnibus locis; vis magna hostium, caelum nocte atque nubibus obscuratum, periculum anceps, postremo fugere an manere tutius foret, in incerto erat. sed ex eo numero, quos paulo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum cum duabus turmis Thracum et paucis gregariis militibus transiit ad regem, et centurio primi pili tertiae legionis per munitionem, quam uti defenderet acceperat, locum hostibus introeundi dedit, eaque Numidae cuncti inrupere. nostri foeda fuga, plerique abiectis armis proximum collem occupare, nox atque praeda castrorum hostis, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. deinde Iugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit: tametsi ipsum cum exercitu fame et ferro clausum teneret, tamen se memorem humanarum rerum, si secum foedus faceret, incolumis omnis sub iugum missurum; praeterea uti diebus decem Numidia discederet. quae quamquam gravia et flagiti plena erant, tamen, quia mortis metu mutabantur, sicuti regi lubuerat, pax convenit.

39. Sed ubi ea Romae conperta sunt, metus atque maeror civitatem invasere. pars dolere pro gloria imperi, pars insolita rerum bellicarum timere libertati, Aulo omnes infesti, ac maxime, qui bello saepe praeclari fuerant, quod armatus dedecore potius quam manu salutem quaesiverat. ob ea consul Albinus ex delicto fratris invidiam ac deinde periculum timens, senatum de foedere consulebat, et tamen interim exercitui supplementum scribere, ab sociis et nomine Latino auxilia accersere, denique omnibus modis festinare. senatus ita, uti par fuerat, decernit, suo atque populi iniussu nullum potuisse foedus fieri. consul inpeditus a tribunis plebis, ne, quas paraverat copias, secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur: nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus in provincia hiemabat. postquam eo venit, quamquam persequi Iugurtham et mederi fraternae invidiae animo ardebat, cognitis militibus, quos praeter fugam, soluto imperio, licentia atque lascivia corrumperat, ex copia rerum statuit sibi nihil agendum.

40. Interim Romae C. Mamilius Limetanus tribunus plebis rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos, quorum consilio Iugurtha senati decreta neglegisset, quique ab eo in legationibus aut imperiis pecunias acceperant, qui elephantos quique perfugas trididissent, item qui de pace aut bello cum hostibus pactiones fecissent. huic rogationi partim conscii sibi, alii ex partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur, occulte per amicos ac maxime per homines nominis Latini et socios Italicos inpedimenta parabant. sed plebes incredibile memoratu est quam intenta fuerit quantaque vi rogationem iusserit, magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura rei publicae: tanta lubido in partibus erat. igitur ceteris metu perculsis, M. Scaurus, quem legatum Bestiae fuisse supra docuimus, inter laetitiam plebis et suorum fugam, trepida etiam tum civitate, cum ex Mamilia rogatione tres quaesitores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. sed quaestio exercita aspere violenterque ex rumore et lubidine plebis: ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

43. Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam Metellus et Silanus, consules designati, provincias inter se partiverant, Metelloque Numidia evenerat, acri viro et quamquam advorso populi partium, fama tamen aequabili et inviolata. is ubi primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum collega ratus, ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. igitur diffidens veteri exercitui milites eligere scribere, praesidia undique accersere, arma, tela, equos et cetera instrumenta militiae parare, ad hoc conneatum adfatim, denique omnia, quae in bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. ceterum ad ea patranda senatus auctoritate, socii nomenque Latinum et reges ultro auxilia mittundo, postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. itaque ex sententia omnibus rebus paratis conpositisque in Numidiam proficiscitur, magna spe civium, cum propter artis bonas, tum maxime quod advorsum divitias invictum animum gerebat, et avaritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae hostiumque auctae erant.

44. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. Albino pro consule iners, inbellis, neque periculi neque laboris patiens, lingua quam manu promptior, praedator ex sociis et ipse praeda hostium, sine imperio et modestia habitus, ita imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis quam ex copia militum auxilii aut spei bonae adcedebat. statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum tempus comitiorum mora imminuerat, et expectatione eventus civium animos intentos putabat, non prius bellum adtingere quam maiorum disciplina milites laborare coegisset. nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade percussus, postquam decreverat non egredi provincia, quantum temporis aestivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat, nisi cum odos aut pabuli egestas locum mutare subegerat. sed neque muniebantur ea, neque more militari vigiliae deducebantur; uti cuique lubebat, ab signis aberat, lixae permixti cum militibus diu noctuque vagabantur, et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum praedas certantes agere, eaque mutare cum mercatoribus vino advectione et aliis talibus; praeterea frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari, postremo quaecunque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere et alia amplius.

45. Sed in ea difficultate Metellum non minus quam in rebus hostilibus magnum et sapientem virum fuisse conperior; tanta temperantia inter ambitionem saevitiamque moderatum. namque edicto primum adiumenta ignaviae sustulisse, ne quisquam in castris panem aut quem alium coctum cibum venderet, ne lixae exercitum sequerentur, ne miles gregarius in castris neve in agmine servum aut iumentum haberet; ceteris arte modum statuisset. praeterea transvorsis itineribus cotidie castra movere, iuxta ac si hostes adessent, vallo atque fossa munire, vigiliis crebras ponere et eas ipse cum legatis circumire, item in agmine in primis modo, modo in postremis, saepe in medio adesse, ne quispiam ordine egrederetur, uti cum signis frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. ita prohibendo a delictis magis quam vindicando exercitum brevi confirmavit.

46. Interea Iugurtha, ubi quae Metellus agebat ex nuntiis accepit, simul de innocentia eius certior Romae factus, diffidere suis rebus ac tum demum veram deditionem facere conatus est. igitur legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantummodo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano. sed Metello iam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum esse. itaque legatos alium ab alio divorsos adgreditur, ac paulatim temptando, postquam opportunos sibi cognovit, multa pollicendo persuadet, uti Iugurtham maxime vivum, sin id parum procedat, necatum sibi traderent; ceterum palam, quae ex voluntate forent, regi nuntiari iubet. deinde ipse paucis diebus intento atque infesto exercitu in Numidiam procedit, ubi contra belli faciem tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris erant. ex oppidis et mapalibus praefecti regis obvii procedebant, parati frumentum dare, conneatum portare, postremo omnia, quae imperarentur, facere. neque Metellus idcirco minus, sed pariter ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere et insidiis locum temptari. itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delecta manu apud primos erat, in postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat; in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum et praefectis cohortium dispertiverat, ut cum eis permixti velites, quocumque adcederent, equitatus hostium propulsarent. nam in Iugurtha tantus dolus tantaque peritia locorum et militiae erat, ut absens an praesens, pacem an bellum gerens perniciosior esset, in incerto haberetur.

47. Erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vaga, forum rerum venalium totius regni maxime celebratum, ubi et incolere et mercari consueverant Italici generis multi mortales. huc consul simul temptandi gratia, et, si paterentur opportunitate loci praesidium inposuit. praeterea imperavit frumentum et alia, quae bello usui forent, conportare, ratus id quod res monebat, frequentiam negotiatorum et conneatu iuvaturam exercitum et iam paratis rebus munimento fore. inter haec negotia Iugurtha impensius modo legatos supplices mittere, pacem orare, praeter suam li-

berorumque vitam omnia Metello dedere. quos item, uti priores, consul inlectos ad proditionem domum dimittebat; regi pacem quam postulabat neque abnuere neque polliceri et inter eas moras promissa legatorum exspectare.

48. Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit ac se suis artibus temptari animadvortit, quippe cui verbis pax nuntiabatur, ceterum re bellum asperrimum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium temptati, coactus rerum necessitudine statuit armis certare. igitur explorato hostium itinere in spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quam maxumas potest copias omnium generum parat ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul, a quo aberat mons ferme milia passuum viginti tractu pari, vastus ab natura et humano cultu. sed ex eo medio quasi collis oriebatur, in inensum pertingens, vestitus oleastro ac murtetis aliisque generibus arborum, quae humi arido atque harenoso gignuntur. media autem planities deserta penuria aquae praeter flumini propinqua loca: ea consita arbustis pecore atque cultoribus frequentabantur.

49. Igitur in eo colle, quem transverso itinere porrectum docuimus, Iugurtha extenuata suorum acie consedit, elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit eumque edocet, quae ageret; ipse propior montem cum omni equitatu et peditibus delectis suos conlocat. dein singulas turmas et manipulos circumiens monet atque obtestatur, uti memores pristinae virtutis et victoriae sese regnumque suum ab Romanorum avaritia defendant: cum his certamen fore, quos antea victos sub iugum miserint; ducem illis, non animum mutatum; quae ab imperatore decuerint, omnia suis provisa, locum superiorem, ut prudentes cum inperitis, ne pauciores cum pluribus aut rudes cum bello melioribus manum consererent; proinde parati intentique essent signo dato Romanos invadere; illum diem aut omnis labores et victorias confirmaturum, aut maxumarum aerumnarum initium fore. ad hoc viritum, uti quemque ob militare facinus pecunia aut honore extulerat, commonefacere benefici sui et eum ipsum aliis ostentare; postremo pro cuiusque

ingenio pollicendo, minitendo, obtestando, alium alio modo excitare, cum interim Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu conspicatur, primo dubius, quidnam insolita facies ostenderet — nam inter virgulta equi Numidaeque consederant, neque plane occultati humilitate arborum, et tamen incerti, quidnam esset, cum natura loci tum dolo ipsi atque signa militaria obscurati — dein brevi cognitis insidiis paulisper agmen constituit. ibi conmutatis ordinibus in dextro latere, quod proximum hostis erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit, inter manipulos funditores et sagittarios dispertit, equitatum omnem in cornibus locat, ac pauca pro tempore milites hortatus aciem, sicuti instruxerat, transversis principiis in planum deducit.

50. Sed ubi Numidas quietos neque colle degredi animadvortit, veritus ex anni tempore et inopia aquae, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum praemisit ad flumen, uti locum castris antecaperet, existumans hostis crebro impetu et transversis proeliis iter suum remoratorios, et quoniam armis diffiderent, lassitudinem et sitim militum temptaturos. deinde ipse pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paulatim procedere, Marium post principia habere, ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant. at Iugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos praetergressum videt, praesidio quasi duum milium peditum montem occupat, qua Metellus descenderat, ne forte cedentibus adversariis receptui ac post munimento foret; dein repente signo dato hostis invadit. Numidae alii postremos caedere, pars a sinistra ac dextra temptare, infensi adesse atque instare, omnibus locis Romanorum ordines conturbare, quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati incerto proelio, ipsi modo minus sauciabantur, neque contra feriundi aut conserendi manum copia erat; ante iam docti ab Iugurtha equites, ubi Romanorum turma insequi coeperat, non confertim neque in unum sese recipiebant, sed alius alio quam maxime divorsi. ita numero priores, si ab persequendo hostis detertere nequiverant, disiectos ab tergo aut lateribus circumveniebant; sin opportunior fugae collis quam campi fuerat, ea

vero consueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere; nostros asperitas et insolentia loci retinebat.

51. Ceterum facies totius negoti varia, incerta, foeda atque miserabilis. dispersi a suis pars cedere, alii insequi, neque signa neque ordines observare, ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propulsare, arma tela, equi viri, hostes atque cives permixti, nihil consilio neque imperio agi, fors omnia regere. itaque multum diei processerat, cum etiam tum eventus in incerto erat. denique omnibus labore et aestu languidis Metellus, ubi videt Numidas minus instare, paulatim milites in unum conducit, ordines restituit et cohortis legionarias quattuor advorsum pedites hostium conlocat. eorum magna pars superioribus locis fessa consederat. simul orare et hortari milites, ne deficerent, neu paterentur hostis fugientis vincere; neque illis castra esse neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent; in armis omnia sita. sed nec Iugurtha quidem interea quietus erat: circumire, hortari, renovare proelium et ipse cum delectis temptare omnia, subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

52. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri certabant, ipsi pares, ceterum opibus disparibus. nam Metello virtus militum erat, locus advorsus, Iugurthae alia omnia praeter milites opportuna. denique Romani, ubi intellegunt neque sibi perfugium esse neque ab hoste copiam pugnandi fieri — et iam diei vesper erat — advorso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt. amisso loco Numidae fusi fugatique. pauci interiire, plerosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt.

54. Metellus in eisdem castris quadriduo moratus saucios cum cura reficit, meritos in proeliis more militiae donat, univorsos in contione laudat atque agit gratias, hortatur ad cetera, quae levia sunt, parem animum gerant: pro victoria satis iam pugnatum, reliquos labores pro praeda fore. tamen interim transfugas et alios opportunos, Iugurtha ubi gentium aut quid agitare, cum paucisne esset, an exercitum haberet, ut sese victus gereret, exploratum misit. at ille sese in loca saltuosa et natura munita receperat, ibique cogebat exercitum numero hominum ampliolem, sed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli cultorem. id ea gratia eveniebat, quod praeter

regios equites nemo omnium Numidarum ex fuga regem sequitur; quo cuiusque animus fert, eo discedunt, neque id flagitium militiae ducitur: ita se mores habent. igitur Metellus ubi videt regis etiam tum animum ferocem esse, bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine geri non posset, praeterea iniquum certamen sibi cum hostibus, minore detrimento illos vinci quam suos vincere, statuit non proeliis neque in acie, sed alio more bellum gerendum. itaque in loca Numidiae opulentissima pergit, agros vastat, multa castella et oppida temere munita aut sine praesidio capit incenditque, puberes interfici iubet, alia omnia militum praedam esse. ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides, frumentum et alia, quae usui forent, adfatim praebita, ubicunque res postulabat, praesidium inpositum. quae negotia multo magis quam proelium male pugnatum ab suis regem terrebant, quippe cuius spes omnis in fuga sita erat, sequi cogeatur, et qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. tamen ex copia quod optimum videbatur consilium capit, exercitum plerumque in eisdem locis opperiri iubet, ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus ignoratus Romanos palantis repente adgreditur. eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur, nemo omnium intactus profugit, et Numidae, priusquam ex castris subveniretur, sicuti iussi erant, in proximos collis discedunt.

55. Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis Metelli rebus, ut seque et exercitum more maiorum gereret, in advorso loco victor tamen virtute fuisset, hostium agro potiretur, Iugurtham magnificum ex Auli socordia spem salutis in solitudine aut fuga coegisset habere. itaque senatus ob ea feliciter acta dis immortalibus supplicia decernere, civitas trepida antea et sollicita de belli eventu laeta agere, fama de Metello praeclara esse. igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare, cavere tamen, necubi hosti opportunus fieret, meminisse post gloriam invidiam sequi. ita quo clarior erat, eo magis anxius erat, neque post insidias Iugurthae effuso exercitu praedari; ubi frumento aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant; exercitus partem ipse, reliquos Marius ducebat. sed igni magis quam praeda ager vastabatur. duobus locis haud longe inter se castra faciebant; ubi

vi opus erat, cuncti aderant; ceterum quo fuga atque formido latius cresceret, divorsi agebant. eo tempore Iugurtha per collis sequi, tempus aut locum pugnae quaerere; qua venturum hostem audierat, pabulum et aquarum fontis, quorum penuria erat, conrumpere; modo se Metello, interdum Mario ostendere, postremos in agmine temptare ac statim in collis regredi, rursus aliis, post aliis minitari, neque proelium facere neque otium pati, tantum modo hostem ab incepto retinere.

56. Romanus imperator ubi se dolis fagitari videt neque ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam et in ea parte, qua sita erat, arcem regni, nomine Zamam, statuit oppugnare, ratus id, quod negotium poscebat, Iugurtham laborantibus suis auxilio venturum ibique proelium fore. at ille, quae parabantur a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit, oppidanos hortatur, moenia defendant, additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibat, firmissimum erat. praeterea pollicetur in tempore semet cum exercitu adfore. ita compositis rebus in loca quam maxime occulta discedit ac post paulo cognoscit Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam missum, quod oppidum primum omnium post malam pugnam ab rege defecerat. eo cum delectis equitibus noctu pergit et iam egredientibus Romanis in porta pugnam facit, simul magna voce Siccenses hortatur, uti cohortis ab tergo circumveniant: fortunam illis praeclari facinoris casum dare. si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem acturos. ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido properavisset, profecto cuncti aut magna pars Siccensium fidem mutavissent: tanta mobilitate sese Numidae gerunt. sed milites Iugurthini paulisper ab rege sustentati, postquam maiore vi hostes urgent, paucis amissis profugi discedunt.

57. Marius ad Zamam pervenit. id oppidum in campo situm magis opere quam natura munitum erat, nullius idoneae rei egens, armis virisque opulentum. igitur Metellus pro tempore atque loco paratis rebus cuncta moenia exercitu circumvenit, legatis imperat, ubi quisque curaret. deinde signo dato undique simul clamor ingens oritur: neque ea res Numidas terret, infensi intentique sine tumultu manent, proelium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars eminus glande aut

lapidibus pugnare, alii succedere ac murum modo subfodere, modo scalis adgredi, cupere proelium in manibus facere. contra ea oppidani in proximos saxa volvere, sudes, pila, praeterea picem et sulphure taedam mixtam ardentia mittere. sed ne illos quidem, qui procul manserant, timor animi satis muniverat, nam plerosque iacula tormentis aut manu emissa vulnerabant, parique periculo, sed fama impari, boni atque ignavi erant.

61. Metellus, postquam videt frustra inceptum neque oppidum capi, neque Iugurtham nisi ex insidiis aut suo loco pugnam facere, et iam aestatem exactam esse, ab Zama discedit et in eis urbibus, quae ad se defecerant satisque munitae loco aut moenibus erant, praesidia inponit; ceterum exercitum in provinciam, quae proxima est Numidiae, hiemandi gratia conlocat. neque id tempus ex aliorum more quieti aut luxuriae concedit, sed quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere et eorum perfidia pro armis uti parat. igitur Bomilcarem, qui Romae cum Iugurtha fuerat et inde vadibus datis clam de Massivae nece iudicium fugerat, quod ei per maxumam amicitiam maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus adgreditur. ac primo efficit, uti ad se conloquendi gratia occultus veniat, deinde fide data, si Iugurtham vivum aut necatum sibi tradidisset, fore, ut illi senatus impunitatem et sua omnia concederet, facile Numidae persuadet, cum ingenio infido, tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per condiciones ad supplicium traderetur.

62. Is, ubi primum opportunum fuit, Iugurtham anxium ac miserantem fortunas suas adcedit; monet atque lacrumans obtestatur, uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum optime meritae provideat, omnibus proeliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos, occisos, regni opes conminutas esse; satis saepe iam et virtutem militum et fortunam temptatam; caveat, ne illo cunctante Numidae sibi consulant. his atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. mittuntur ad imperatorem legati, qui Iugurtham imperata facturum dicerent ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus propere cunctos senatorii ordinis ex hibernis accersi iubet, eorum et aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. ita more maiorum ex consili decreto per

legatos Iugurthae imperat argenti pondo ducenta milia, elephantos omnis, equorum et armorum aliquantum. quae postquam sine mora facta sunt, iubet omnis perfugas vinctos adduci; eorum magna pars, uti iussum erat, adducti, pauci, cum primum deditio coepit, ad regem Bocchum in Mauretanium abierant. igitur Iugurtha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus est, cum ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere animum suum et ex mala conscientia digna timere. denique multis diebus per dubitationem consumpsit, cum modo taedio rerum advorsarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret, multis magnisque praesidiis nequiquam perditis, de integro bellum sumit. et Romae senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

73. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad integrum bellum cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de profec-tione, simul et invitum et obfensum sibi parum idoneum ratus, domum dimittit. et Romae plebes, litteris, quae de Metello ac Mario missae erant, cognitis, volenti animo de ambobus acceperant. imperatori nobilitas, quae antea decori fuit, invidiae esse; at illi alteri generis humilitas favorem addiderat; ceterum in utroque magis studia partium quam bona aut mala sua moderata. praeterea seditiosi magistratus vulgum exagitare, Metellum omnibus contionibus capitis arcessere, Marii virtutem in maius celebrare. denique plebes sic accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant, relictis operibus frequentarent Marium et sua necessaria post illius honorem ducerent. ita perculsa nobilitate post multas tempestates novo homini consulatus mandatur, et postea populus a tribuno plebis Manlio Mancino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum gerere, frequens Marium iussit. sed paulo ante senatus Numidiam provinciam Metello decreverat: ea res frustra fuit.

74. Eodem tempore Iugurtha amissis amicis, quorum plerosque ipse necaverat, ceteri formidine pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant, cum neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat. neque illi consilium aut quisquam hominum satis placebat; itinera prae-

fectosque in dies mutare, modo advorsum hostis, interdum in solitudines pergere, saepe in fuga ac post paulo in armis spem habere, dubitare, virtuti an fidei popularium minus crederet: ita quocumque intenderat, res advorsae erant. sed inter eas moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidae ab Iugurtha pro tempore parati instructique, dein proelium incipitur. qua in parte rex pugnae adfuit, ibi aliquamdiu certatum; ceteri eius omnes milites primo congressu pulsati fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti: nam ferme Numidis in omnibus proeliis magis pedes quam arma tuta sunt.

84. At Marius, ut supra diximus, cupientissima plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare, singulos modo, modo univorsos laedere; dictitare sese consulatum ex victis illis spolia cepisse; alia praeterea magnifica pro se, et illis dolentia. interim, quae bello opus erant, prima habere, postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus sociisque arcessere, praeterea ex Latio fortissimum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos accire, et ambiundo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. neque illi senatus, quamquam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat; ceterum supplementum etiam laetus decreverat, quia neque plebi militia volenti putabatur et Marius aut belli usum aut studia vulgi amissurus. sed ea res frustra sperata: tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. sese quisque praeda locupletem fore, victorem domum rediturum, alia huiusce modi animis trahebant, et eos non paulum oratione sua Marius adreberat.

86. Huiusce modi oratione habita Marius, postquam plebis animos adrectos videt, propere conmeatu, stipendio, armis aliisque utilibus naves onerat, cum his A. Manlium legatum proficisci iubet. ipse interea milites scribere, non more maiorum neque ex classibus, sed uti cuiusque lubido erat, capite censos plerosque. id factum alii inopia bonorum, alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat, et homini potentiam quaerenti egentissimus quisque opportunissimus, cui neque sua cara, quippe quae nulla sunt, et omnia

cum pretio honesta videntur. igitur Marius cum aliquanto maiore numero, quam decretum erat, in Africam profectus paucis diebus Uticam advehitur. exercitus ei traditur a P. Rutilio legato, nam Metellus conspectum Mari fugerat, ne videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.

87. Sed consul expletis legionibus cohortibusque auxiliariis in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur, omnia ibi capta militibus donat, dein castella et oppida natura et viris parum munita adgreditur; proelia multa, ceterum levia, alia aliis locis facere. interim novi milites sine metu pugnae adesse, videre fugientis capi aut occidi, fortissimum quemque tutissimum, armis libertatem, patriam parentesque et alia omnia tegi, gloriam atque divitias quaeri. sic brevi spatio novi veteresque coaluere et virtus omnium aequalis facta. at reges, ubi de adventu Mari cognoverunt, divorsi in locos difficilis abeunt. ita Iugurthae placuerat speranti mox effusos hostis invadi posse, Romanos, sicuti plerosque remoto metu laxius licentiusque futuros.

88. Metellus interea Romam profectus contra spem suam laetissimis animis excipitur, plebi patribusque, postquam invidia decesserat, iuxta carus. sed Marius inpigre prudenterque, suorum et hostium res pariter adtendere, cognoscere, quid boni utrisque aut contra esset, explorare itinera regum, consilia et insidias eorum antevenire, nihil apud se remissum neque apud illos tutum pati. itaque et Gaetulos et Iugurtham ex sociis nostris praedas agentis saepe adgressus in itinere fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat. quae postquam gloriosa modo neque belli patrandi cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus et advorsum se oportunissimae erant, singulas circumvenire; ita Iugurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut proelio certaturum. nam Bocchus nuntios ad eum saepe miserat, velle populi Romani amicitiam; ne quid ab se hostile timeret. id simulaveritne, quo improvisus grovior adcideret, an mobilitate ingeni, pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum est.

95. Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla quaestor cum magno equitatu in castra venit, quos uti ex Latio et a sociis cogeret, Romae relictus erat. sed quoniam nos tanti viri res admonuit, idoneum visum est de natura cultuque eius paucis

dicere; neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus, et L. Sisenna optime et diligentissime omnium, qui eas res dixere, persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur. igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit, familia iam prope extincta maiorum ignavia, litteris Graecis et Latinis iuxta atque doctissime eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriae cupidior, otio luxurioso esse; tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli; facundus, callidus et amicitia facilis; ad simulanda negotia altitudo ingeni incredibilis; multarum rerum ac maxime pecuniae largitor, atque illi, felicissimo omnium ante civilem victoriam, numquam super industriam fortuna fuit, multique dubitavere, fortior an felicior esset; nam postea quae fecerit, incertum habeo, pudeat an pigeat magis disserere.

96. Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam in Africam atque in castra Mari cum equitatu venit, rudis antea et ignarus belli, sollertissimus omnium in paucis tempestatibus factus est. ad hoc milites benigne adpellare, multis rogantibus, aliis per se ipse dare beneficia, invitus accipere, sed ea properantius quam aes mutuuum reddere, ipse a nullo repetere, magis id laborare, ut illi quam plurimi deberent; ioca atque seria cum humillimis agere, in operibus, in agmine atque ad vigilias multus adesse, neque interim, quod prava ambitio solet, consulis aut cuiusquam boni famam laedere, tantum modo neque consilio neque manu priorem alium pati, plerosque antevenire. quibus rebus et artibus brevi Mario militibusque carissimus factus.

97. At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utilis, simul et magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuntios misit, quam primum in Numidiam copias adduceret, proeli faciendi tempus adesse. quem ubi cunctari accepit et dubium belli atque pacis rationes trahere, rursus, uti antea, proximos eius donis corripit, ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut integris suis finibus bellum compositum foret. eo praemio inlectus Bocchus cum magna multitudine Iugurtham adcedit. ita amborum exercitu coniuncto, Marium iam in hiberna proficiscentem, vix decuma parte diei reliqua, invadunt, rati noctem,

quae iam aderat, et victis sibi munimento fore et, si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant, contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem fore. igitur simul consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes aderant et, priusquam exercitus aut instrui aut sarcinas conligere, denique antequam signum aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli, non acie neque ullo more proeli, sed catervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros incurrunt; qui omnes trepidi improviso metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant aut capientis alios ab hostibus defensabant; pars equos ascendere, obviam ire hostibus, pugna latrocinio magis quam proelio similis fieri, sine signis, sine ordinibus equites peditesque permixti caedere alii, alii obtruncari; multi contra advorsos acerrume pugnantes ab tergo circumveniri; neque virtus neque arma satis tegere, quia hostes numero plures et undique circumfusi erant; denique Romani veteres novique et ob ea scientes belli, si quos locus aut casus coniunxerat, orbis facere, atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim sustentabant.

98. Neque in eo tam aspero negotio Marius territus aut magis quam antea demisso animo fuit, sed cum turma sua, quam ex fortissimis magis quam familiarissimis paraverat, vagari passim, ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostis, ubi confertissimi obstiterant, invadere; manu consulere militibus, quoniam inperare, conturbatis omnibus, non poterat. iamque dies consumptus erat, cum tamen barbari nihil remittere, atque, uti reges praeceperant, noctem pro se rati, acrius instare. tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat, quorum in uno, castris parum amplo, fons aquae magnus erat, alter usui opportunus, quia magna parte editus et praeceps pauca munimenta quaerebat. ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare iubet; ipse paulatim dispersos milites, neque minus hostibus conturbatis, in unum contrahit, dein cunctos pleno gradu in collem subducit. ita reges loci difficultate coacti proelio deterrentur, neque tamen suos longius abire sinunt, sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi consedere. dein crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari more suo laetari,

exsultare, strepere vocibus, et ipsi duces feroces, quia non fugerant, pro victoribus agere. sed ea cuncta Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia visu magnoque hortamento erant.

99. Plurimum vero Marius inperitia hostium confirmatus, quam maximum silentium haberi iubet, ne signa quidem, uti per vigiliis solebant, canere. deinde, ubi lux adventabat, defessis iam hostibus ac paulo ante somno captis, de improviso vigiles, item cohortium, turmarum, legionum tubicines simul omnes signa canere, milites clamorem tollere atque portis erumpere iubet. Mauri atque Gaetuli, ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere neque arma capere neque omnino facere aut providere quicquam poterant; ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, formidine terror quasi vecordia ceperat. denique omnes fusi fugatique; arma et signa militaria pleraque capta, pluresque eo proelio quam omnibus superioribus interempti. nam somno et metu insolito impedita fuga.

101. Igitur quarto denique die haud longe ab oppido Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt, qua re hostis adesse intellegitur. sed quia divorsi redeuntes alius ab alia parte atque omnes idem significabant, consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, advorsum omnia paratus, ibidem opperitur. ita Iugurtham spes frustrata, qui copias in quattuor partis distribuerat, ratus ex omnibus aequae aliquos ab tergo hostibus venturos. interim Sulla, quem primum hostes adtigerant, cohortatus suos, turmatim et quam maxime confertis equis ipse aliique Mauros invadunt, ceteri in loco manentes ab iaculis eminus corpora tegere et, si qui in manus venerant, obtruncare. dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius eius adduxerat, neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iugurtha cum plurimis erat. dehinc Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convortit; ibi Latine — nam apud Numantiam loqui didicerat — exclamat: nostros frustra pugnare, paulo ante Marium sua manu interfectum; simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna

satis inpigre occiso pedite nostro cruentaverat. quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei quam fide nunti terrentur, simulque barbari animos tollere et in percussos Romanos acrius incedere, iamque paulum a fuga aberant, cum Sulla, profligatis eis, quos advorsum ierat, rediens ab latere Mauris incurrit. Bocchus statim avortitur. at Iugurtha, dum sustentare suos et prope iam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra sinistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. atque interim Marius fugatis equitibus adcurrit auxilio suis, quos pelli iam acceperat. denique hostes iam undique fusi. tum spectaculum horribile in campis patentibus: sequi, fugere, occidi, capi; equi atque viri adflicti, ac multi vulneribus acceptis neque fugere posse neque quietem pati, niti modo, ac statim concidere; postremo omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus, et inter ea humus infecta sanguine.

102. Post ea loci consul haud dubie iam victor pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. eo post diem quintum quam iterum barbari male pugnauerant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duos quam fidissimos ad eum mitteret, velle de suo et de populi Romani commodo cum eis disserere. ille statim L. Sullam et A. Manlium ire iubet, qui quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere, uti ingenium aut avorsum flecterent aut cupidum pacis vehementius adcenderent. itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati, a Manlio concessum, pauca verba huiusce modi locutus.

»Rex Bocche, magna laetitia nobis est, cum te talem virum di monuere, uti aliquando pacem quam bellum malles, neu te optumum cum pessimo omnium Iugurtha miscendo conmaculares, simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem atque illum sceleratissimum persequi. ad hoc populo Romano iam a principio melius visum amicos quam servos quaerere, tutius esse rati volentibus quam coactis imperitare. tibi vero nulla opportunior nostra amicitia, primum, quia procul absumus, in quo offensae minimum, gratia par ac si prope adessemus; dein quia parentis abunde habemus, amicorum neque nobis neque cuiquam omnium satis fuit. atque hoc

utinam a principio tibi placuisset: profecto ex populo Romano ad hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala perpessus esses. sed quoniam humanarum rerum fortuna pleraque regit, cui scilicet placuit et vim et gratiam nostram te experiri, nunc, quando per illam licet, festina atque uti coepisti perge. multa atque opportuna habes, quo facilius errata officiis superes. postremo hoc in pectus tuum demitte, numquam populum Romanum beneficiis victum esse; nam bello quid valeat, tute scis.»

Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca pro delicto suo verba facit: se non hostili animo, sed ob regnum tutandum arma cepisse; nam Numidiae partem, unde vi Iugurtham expulerit, iure belli suam factam; eam vastari a Mario pati nequivisse; praeterea missis antea Romam legatis, repulsum ab amicitia. ceterum vetera omittere ac tum, si per Marium liceret, legatos ad senatum missurum. dein, copia facta, animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha, cognita legatione Sullae et Manli, metuens id, quod parabatur, donis conruperat.

103. Marius interea, exercitu in hibernaculis composito, cum expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca sola, obsessum turrim regiam, quo Iugurtha perfugas omnis praesidium inposuerat. tum rursus Bocchus seu reputando, quae sibi duobus proeliis venerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos inconruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita et ingenia validissima erant. eos ad Marium, ac deinde, si placeat, Romam legatos ire iubet, agundarum rerum et quocunque modo belli componendi licentiam ipsis permittit. illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur, deinde in itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique, pavidum sine decore ad Sullam profugiunt, quem consul in expeditionem proficiscens pro praetore reliquerat. eos ille non pro vanis hostibus, uti meriti erant, sed adcurate ac liberaliter habuit; qua re barbari et famam Romanorum avaritiae falsam et Sullam ob munificentiam in sese amicum rati. nam etiam tum largitio multis ignota erat; munificus nemo putabatur nisi pariter volens, dona omnia in benignitate habebantur. igitur quaestori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor con-

sultorque sibi adsit; copias, fidem, magnitudinem regis sui et alia, quae aut utilia aut benevolentiae esse credebant, extolunt; deinde Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies quadraginta ibidem opperiuntur.

104. Marius postquam confecto, quo intenderat, negotio Cirram redit et de adventu legatorum certior factus est, illosque et Sullam ab Utica venire iubet, item L. Bellienum praetorem, praeterea omnis undique senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. legatis potestas eundi Romam fit ab consule; interea induciae postulabantur. ea Sullae et plerisque placuere; pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quae fluxae et mobiles semper in advorsa mutantur. ceterum Mauri, inpetratis omnibus, tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rusone, qui quaestor stipendium in Africam portaverat; duo ad regem redeunt. ex eis Bocchus cum cetera, tum maxime benignitatem et studium Sullae lubens accepit. Romae legatis eius, postquam errasse regem et Iugurthae scelere lapsus deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus hoc modo respondetur: senatus et populus Romanus benefici et iniuriae memor esse solet. ceterum Boccho, quoniam poenitet, delicti gratiam facit; foedus et amicitia dabuntur, cum meruerit.

105. Quis rebus cognitis Bocchus per litteras a Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret, cuius arbitratu de communibus negotiis consuleretur. is missus cum praesidio equitum atque peditum, item funditorum Balearium; praeterea iere sagittarii et cohors Paeligna cum velitaribus armis, itineris properandi causa, neque his secus atque aliis armis advorsum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. sed in itinere quinto denique die Volux, filius Bocchi, repente in campis patentibus cum mille, non amplius, equitibus sese ostendit, qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omnibus et numerum ampliorem vero et hostilem metum efficiebant. igitur se quisque expedire, arma atque tela temptare, intendere, timor aliquantus, sed spes amplior, quippe victoribus, et advorsum eos, quos saepe vicerant. interim equites exploratum praemissi rem uti erat quietam nuntiant.

106. Volux adveniens quaestorem adpellat dicitque se a patre Boccho obviam illis simul et praesidio missum. deinde eum et proximum diem sine metu coniuncti eunt. post ubi castra locata et diei vesper erat, repente Maurus incerto voltu, pavens ad Sullam adcurrit dicitque sibi ex speculatoribus cognitum, Iugurtham haud procul abesse; simul, uti noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur. ille animo feroci negat se totiens fusum Numidam pertimescere; virtuti suorum satis credere; etiamsi certa pestis adesset, mansurum potius quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertae ac forsitan post paulo morbo interiturae vitae parceret. ceterum ab eodem monitus, uti noctu proficiscerentur, consilium adprobat, ac statim milites cenatos esse, in castris ignis quam creberrimos fieri, dein prima vigilia silentio egredi iubet. iamque nocturno itinere fessis omnibus Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, cum equites Mauri nuntiant Iugurtham circiter duum milium intervallo ante eos consedissee. quod postquam auditum est, tum vero ingens metus nostros invadit; credere se proditos a Voluce et insidiis circumventos. ac fuere, qui dicerent manu vindicandum neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.

107. At Sulla, quamquam eadem existumabat, tamen ab iniuria Maurum prohibet; suos hortatur, uti fortem animum gererent; saepe ante paucis strenuis advorsum multitudinem bene pugnatum; quanto sibi in proelio minus pepercissent, tanto tutiores fore, nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maximo metu nudum et caecum corpus ad hostis vortere. deinde Volucem, quoniam hostilia faceret, Iovem Maximum obtestatus, ut sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, ex castris abire iubet. ille lacrimans orare, ne ea crederet; nihil dolo factum, ac magis calliditate Iugurthae, cui videlicet speculanti iter suum cognitum esset. ceterum, quoniam neque ingentem multitudinem haberet et spes opesque eius ex patre suo penderent, credere illum nihil palam ausurum, cum ipse filius testis adesset; quare optimum factu videri per media eius castra palam transire; sese vel praemissis vel ibidem relictis Mauris solum cum Sulla iturum. ea res ut in tali negotio probata; ac statim profecti, quia de improvisso acciderant, dubio atque haesitante Iugurtha, in-

columes transeunt. deinde paucis diebus, quo ire intenderant, perventum est.

108. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, multum et familiariter agebat, praemissus ab Iugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator et subdole speculatum Bocchi consilia; praeterea Dabar, Massugrae filius, ex gente Masinissae, ceterum materno genere inpar — nam pater eius ex concubina ortus erat — Mauro ob ingeni multa bona carus acceptusque. quem Bocchus fidum esse Romanis multis ante tempestatibus expertus illico ad Sullam nuntiatum mittit paratum sese facere, quae populus Romanus vellet; conloquio diem, locum, tempus ipse delegeret; consulta sese omnia cum illo integra habere; neu Iugurthae legatum pertimesceret, quo res communis licentius gereretur; nam ab insidiis eius aliter cavere nequivisse. sed ego conperior Bocchum magis Punica fide quam ob ea, quae praedicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis adtinuisse multumque eum animo suoolvere solitum, Iugurtham Romanis an illi Sullam traderet; lubidinem adversum nos, metum pro nobis suasisse.

109. Igitur Sulla respondit, pauca coram Aspare locuturum, cetera occulte aut nullo aut quam paucissimis praesentibus; simul edocet quae sibi responderentur. postquam sicuti voluerat congressi, dicit se missum a consule venisse quaesitum ab eo, pacem an bellum agiturus foret. tum rex, uti praeceptum fuerat, post diem decimum redire iubet, ac nihil etiam tum decrevisse, sed illo die responsurum. dein ambo in sua castra digressi. sed ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occulte accersitur; ab utroque tantum modo fidi interpretes adhibentur, praeterea Dabar internuntius, sanctus vir et ex sententia ambobus. ac statim sic rex incipit.

110. »Numquam ego ratus sum fore, uti rex maximus in hac terra et omnium, quos novi, privato homini gratiam deberem. et mehercule, Sulla, ante te cognitum multis orantibus, aliis ultro egomet opem tuli, nullius indigui. id inminutum, quod ceteri dolere solent, ego laetor; fuerit mihi eguisse aliquando pretium amicitiae tuae, qua apud animum meum nihil carius habeo. id adeo experiri licet: arma, viros, pecuniam, postremo quidquid animo lubet, sume, utere; et quoad vives, numquam

tibi redditam gratiam putaveris; semper apud me integra erit; denique nihil me sciente frustra voles. nam, ut ego aexistumo, regem armis quam munificentia vinci minus flagitiosum est. ceterum de re publica vostra, cuius curator huc missus es, paucis accipe. bellum ego populo Romano neque feci neque factum umquam volui: at finis meos adversum armatos armis tutatus sum. id omitto, quando vobis ita placet; gerite quod vultis cum Iugurtha bellum. ego flumen Muluccham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar neque id intrare Iugurtham sinam, praeterea si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis.«

111. Ad eam Sulla pro se breviter et modice, de pace et de communibus rebus multis disseruit. denique regi patefecit, quod polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam armis amplius valuissent, non in gratiam habituros; faciendum aliquid, quod illorum magis quam sua rettulisse videretur; id adeo in promptu esse, quoniam Iugurthae copiam haberet; quem si Romanis tradidisset, fore, ut illi plurimum deberetur; amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam nunc peteret, tunc ultro adventuram. rex primo negitare; adfinitatem, cognationem, praeterea foedus intervenisse; ad hoc metuere, ne fluxa fide usus popularium animos avorteret, quis et Iugurtha carus et Romani invisi erant. denique saepius fatigatus lenitur et ex voluntate Sullae omnia se facturum promittit. ceterum ad simulandam pacem, cuius Numida defessus bello avidissimus, quae utilia visa, constituunt. ita composito dolo digrediuntur.

112. At rex postero die Asparem Iugurthae legatum adpellat dicitque sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse condicionibus bellum poni; quam ob rem regis sui sententiam exquireret. ille laetus in castra Iugurthae venit; dein ab illo cuncta edoctus, properato itinere post diem octavum redit ad Bocchum et ei denuntiat, Iugurtham cupere omnia, quae imperarentur, facere, sed Mario parum confidere; saepe antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra fuisse. ceterum Bocchus si ambobus consultum et ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus quasi de pace in conloquium veniretur, ibique sibi Sullam traderet; cum talem virum in potestatem habuisset, tum fore, uti iussu senatus aut populi Romani foedus fieret;

neque hominem nobilem, non sua ignavia, sed ob rem publicam in hostium potestate relictum iri.

113. Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit, ceterum dolo an vere cunctatus, parum conperimus. sed plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae. postea tempore et loco constituto, in conloquium uti de pace veniretur, Bocchus Sullam modo, modo Iugurthae legatum adpellare, benique habere, idem ambobus polliceri. illi pariter laeti ac spei bonae pleni esse. sed nocte ea, quae proxima fuit ante diem conloquio decretum, Maurus adhibitis amicis ac statim, inmutata voluntate, remotis ceteris dicitur secum ipse multa agitavisse, vultu et oculis pariter atque animo varius, quae scilicet tacente ipso occulta pectoris patefecisse. tamen postremo Sullam accersi iubet et ex illius sententia Numidae insidias tendit. deinde, ubi dies advenit et ei nuntiatum est Iugurtham haud procul abesse, cum paucis amicis et quaestore nostro quasi obviis honoris causa procedit in tumultum facillimum visu insidiantibus. eodem Numida cum plerisque necessariis suis inermis, uti dictum erat, accedit ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. ceteri obtruncati, Iugurtha Sullae victus traditur et ab eo ad Marium deductus est.

114. Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris Q. Caepione et Cn. Manlio male pugnatum; quo metu Italia omnis contremuit. illique et inde usque ad nostram memoriam Romani sic habuere, alia omnia virtuti suae prona esse: cum Gallis pro salute, non pro gloria certari. sed postquam bellum in Numidia confectum et Iugurtham Romam victum adduci nuntiatum est, Marius consul absens factus est et ei decreta provincia Gallia; isque Calendis Ianuariis magna gloria consul triumphavit. et ea tempestate spes atque opes civitatis in illa sitae.

II DIO.

KOMENTAR

KRATICE:

V. M. § = Vidi: Moscatello: Latinska Gramatika. Zagreb. 1928. Izdanje Jugosl. Štampe.

cap. = caput, poglavlje.

1. *Falso* = neopravdano. Ablativ pridjeva služi često kao adverb, uporedi: *cito*, *sero* i sl. — *genus humanum* = *homines*. *quod* ... *regatur*, konjunktiv stoji redovno iza uzročnog veznika kad pisac navodi tude stanovište, v. M. § 140. 2 — *inbecilla* = *natura*: nemoćna. — *forte*, abl. od *fors*: puki slučaj. — *virtus* = umna sposobnost. — *invenias* = *coniunct. potent.* — *industria*: radinost, poduzetnost. — *dux at. imper. animus est*, protivno stanovište onima, koji tvrde da slučaj upravlja ljudskim stvarima. — *pollens potensque*, prvo znači unutarnju snagu, a drugo njenu vanjsku pojavu. — *quippe quae* = *fortuna*: »jer ona« ...; relat. zamjenicu prevedi redovno pokaznom. — *artes bonae*: dobre sposobnosti, odlike. — *sin* (= *si*) *captus*: zarobljen od ... — *paulisper usus*: pošto je ... okusio ... — *per socordiam*, per često zamjenjuje u Salustija abl. *instrumenti* ili *causae*. — *diffluxere* = *difflexerunt*, v. M. § 31, 3. — *naturae infirmitas accusatur*, ljudi nerado priznaju svoje pogreške; mjesto toga bacaju krivnju na slabost ljud. prirode ili na okolnosti (»*negotia*«) u kojima žive. — *bonarum rerum cura* = čestita zanimanja. — *aliena* = stvari koje ih se ne tiču. — *Neque regerentur quam reg. cas.*, konstruiraj: (*homines*) *magis regerent* (= *casus*) *quam* (*eis*) *regerentur* = oni bi bili gospodari događaja, a ne obratno. — *Eo magnit. procederent* = podigli bi se do tolike veličine (mj. »*ad eam magnitudinem*«). — *uti* (= *consec.*) *pro mort* ..., i ako imaju smrtnu narav.

2. *Studia*, težnje, zanimanja. — *alia* ... *alia*, jedna ... druga. — *sequi naturam corporis* = povoditi se za tjelesnim težnjama, nagonima. — *ad hoc*, k tomu, i ... — *facinus* znači i dobro i zlo djelo; ovdje u dobru smislu. — *postremo corporis et i t. d.*, složi: *postremo ut initium, sic et finis est bonorum corp. et fort.* — *orta* (= *quae oriuntur*), sve što ima početak,

isto tako i *aucta*. — *Incorruptus* = ne raspada se, upor. *invictus* = nepobjediv. — *agit atque habet cuncta* = pokreće i drži u vlasti sve. — *neque habetur* = nije ni u čijoj vlasti. — *quo*, zbog čega. — *pravitas*, pokvarenost. — *corporis gaudia* — tjelesne naslade. — *per*, v. cap. 1. — *aetatem agere* = provoditi život. — *amplus* = sjajan. — *incultu atque socordia* = zanemarenost i ljenost. — *cum* je *concessivum*. — *artes animi* = duševna zanimanja, »intelektualni rad«.

5. *Varia victoria*, promjenljive sreće. — *superbiae nob. obviam itum est* = stalo se na put bahatosti... — *quae* (= »ova«) *contentio* = borba između plebejaca i patricija. — *eoque recordiae* = doprla je do tog stupnja bjescila; v. cap. 1 (»eo magnitudinis.«) — *studiis civilibus*, stranačke borbe; smisao: stranačke borbe dovele su do rata koji je konačno opustošio Italiju. — *pauca supra repetam*, iz davnijih vremena. — *quo ad cognoscendum...*, konstruiraj: *quo* (= *ut eo*) *omnia industria* (= svi znameniti događaji) *magis magisque in aperto sint* = da budu... jasniji. — *Bello Punico secundo*, od g. 218 do 202 pr. Kr. — *post magnit. nom. Romani* = od pokorenja čitave Italije. — *attriverat* »satri«. — *opes* moć, snagu. — *in amicit. receptus*, s njim je P. Scipio sklopio ugovor o savezništvu. Latinske pasive prevedi gdje god je moguće aktivom, v. M. § 93, nap. 1. — *Africano*, glede dativa v. M. § 77, nap. — *facinora*, v. cap. 2. — *capto Syphace*. Sifaks je kralj zapad. dijela Numidije. God. 203 bio je zarobljen od Masinise i Le- lija, podzapovjednika P. Scipiona, i odveden u Italiju, gdje je i umro. — *magnum* spoji sa *valuit* (»moćan sam«) i prevedi adverbom. — *manu* = vojnom silom. — *bona atque honesta* = na korist i ugled. — *imperii vitaeque eius finis idem fuit*, smisao: on i njegovo kraljevstvo uživali su mir do njegove smrti. — *Mastanabale et... morbo absumptis*, abl. abs., pre- vedi uzročnom rečenicom. — *ex concubina*, žensko porijeklo kazuje se redovno prijedlogom *ex*. — *privatum*, kao privatno lice, bez prava na prijestolje. — *eodem cultu quo lib... habuit* = dao je odgojiti isto kao...

Masinisini potomci:

Masinisa (u. god. 149 pr. Kr.)

Micipsa (u. 108),		Gulussa,	Mastanabal
Adherbal	Hiempsal	Massiva	Jugurta
(u. 112 g.)	(u. 117 g.)	(v. cap. 35)	(u. 104 g. u Rimu)

6. *Ingenio validus*, oštrouman: — *luxu*, dat. mj. *luxui*. — *corrump. dedit*, gerundiv, v. M. § 129, 4. — *equitare, iaculari*,

i t. d., inf. hist., v. M. § 94 nap. 1. *cum*. = konces. — *fore* = *futuram esse* — *exacta aetate et parvis liberis*, abl. abs. mj. uzročne rečenice. — *crescere* spoji s *hom. adolescentem* = da... napreduje... — *eo negotio* = zbog te okolnosti. — *prae- ceptis (natura hum.) ad explend. an. cupidinem* = nagla u zadovoljavanju strastima. — *opportunitas* = zgodna prilika obzirom na... — *mediocres viros* = normalne, skromne ljude. — *transvorsos agit* (= *natura hum.*) = zavodi na stranputicu. — *studia N... accensa* = žive simpatije N... — *ex quibus, si* i t. d., konstruiraj: *ex quibus (Mic.) anxius erat, ne qua seditio aut bellum oriretur, si talem virum* i t. d.

7. *His diff. circumventus* = »u tim neprilikama«, (*circum- ventus* ne treba prevesti.) — *per vim... insidiis*, vrlo česta pro- mjena padeža u istoj rečenici. — *acceptus popularibus* = omi- ljen kod zemljaka. — *manu promptus*: odvažan. — *obiectare, verbum frequentativum* mj. *obicere*, spor. *ventitare, dictitare* i sl. — *bello Numantino* g. 133 pr. Kr. bio je hispanski grad Numancija razoren od P. Scipiona. — *hostium saevitia* = odvažnošću. — *aliter ac* = drukčije nego. — *inpigro atque acri ingenio* = živahna i bistra uma; koji su ablativi? — *morem hostium* = način ratovanja. — *maximo terrori esse* = biti strah i trepet za koga. — *alterum... alterum*, prvi se odnosi na *bonus consilio* (= bistrina u prosuđivanju), a drugi na *proelio strenuus* (odvažnost u boju); smisao: preveliki oprez dovede obično do straha, a prevelika odvažnost do nepromišljenosti. — *in dies*, iz dana u dan. — *quippe cuius* = »jer nijedna njegova osnova« (*consilium*)... — *munificentia animi* = darežljivost, *ingenii sollertia* = živahan um. — *quis*, stari abl. mj. *quibus*.

8. *Novi*, = ljudi koji najednom izbiju na površinu, kao Cicero, Marije i dr. — *bono honestoque*, abl. comparat., od pra- vičnosti i čestitosti. — *factiosus*, strančar, čovjek, koji pomoću stranke nezakonito postizava uplivne i unosne časti. — *potentes*, uplivni. — *ostentando virtutem*, gerund se ne pretvara u gerundiv, kad se ističe glagol, a ne objekat. — *non mediocr. animum* = veliku pohlepu Jug. — *fore, uti potiretur*, v. M. § 84 1. — *venalis*, na prodaju; acc. cum inf. ovisan je od glag. *accendebant* (= *dictis, dictitando accend.*) — *donatum atque laud.* = »pošto ga je odlikovao i«... v. M. § 119. — *praetorium* = »glavni stan«. — *publice* = služeći rimskoj državi, *privatim* (antiteza) = podmićujući pojedince. — *neu quibus largiri...* i da nikoga ne..., v. M. § 134; *largiri* obično u zlu smislu: podmićivati. — *quod mult. esset*, država rimska pripada svima građanima. — *in suis artibus* = pri dosadanjim (poštenim) oso- binama. — *ultro*, bez borbe. — *casurum* = *esse*; *praeceps cado* = padam u ponor. —

9. *Quas M. redderet*, u relat. reč. mj. *ut eas*, v. M. § 134. — *idem sit* = *carus sit*. — *pro nostra amic.* = obzirom na... — *fama accipere*, čuti, saznati. — *cum virtute tum gratia*, prevedi: i zbog... i (zbog)....; glede *permotus* v. M. § 85, a. — *flexit animum suum* = promijeni svoje mišljenje. — *beneficiis vinc. aggressus est* = pokušao je, da ga predobije. — *pariter cum* = u jednakoj mjeri. — *confectus*, shrvan. — *verba habere* (običniji izraz *v. facere*) = održati govor. Ovaj je (kao i ostali) govor sastavljen od Salustija. —

10. *In regnum m. accepi* = posinjenjem. — *existumans non minus...*, konstr.: *existumans me tibi ob benef. carum fore non minus, quam liberis, si genuissem* (= *te*). — *falsum habere*, neobičan izraz mj. *fallere*. — *ut alia... omittam*, da ne spominjem... — *novissimum*, nedavno, v. cap. 8. — *nomen familiae* = slava naše dinastije. — *gloria invidiam vicisti*, omiljeli antičetički poredaj riječi u Salustija = tvoja slava uzdigla se nad zavišću. — *per hanc dextram* = »tako ti ove tvoje desnice«, koju Mic. drži u svojoj ruci; obična formula zaklinjanja kod starih. — *per regni fidem* = tako ti kraljevske riječi. — *neumalis*, v. cap. 8. — *alienos*, antiteza prama *genere propinqui* (= po krvi), *abl. limitat.* — *verum* = nego. — *queas* konj. potencij. — *officio et fide* = uslugama i vjernošću. — *ceterum ante hos i t. d.*, konstr.: *Jug., te decet providere ante hos, ne aliter quid eveniat, quia...*; *ne aliter quid eveniat* = da ne bi što naopako ispalo. — *nam in omni certamine...*, složi: *in omni certamine (is), qui opulent. est, videtur facere iniuriam, quia...* i t. d. — *sumpsisse*, posinio. —

11. *Ficta*, neiskreno. — *longe al. animo agitabat* = sasma protivno osjećao. — *pro tempore*, u takvoj prilici. — *iusta magnif. fecerant* = svečano pokopati. — *reguli* = kraljevići: Jugurta, Adberbal i Hiempsal. — *ignobilitatem* = nisko porijeklo. — *materno genere, abl. limitationis*; v. cap. 5. — *foret* = *esset*. — *fatigatus* = molbama sklonut. — *transductus est*, prev.: dao se..., v. M. § 93, nap. — *iacit* = predložio. — *quinquenni consulta et decreta* = odluke i... donesene kroz... — *de administrando imperio*, gerundiv: o »upravi«... — *rescindi*, ukinuti; glede pasiva v. M. § 112. — *nam Micipsam par. an. valuisse*, ak. s inf. ovisan od glagola *iacit*; *parum animo valeo*: duševno oslabiti. — *quod verbum in... descendit*: »ta« se riječ zasjekla u... dublje nego... — *anxius ira et metu*: mučen... — *cum animo habere*, snovati. — *quibus* se odnosi na *ea* u prošloj rečenici. — *quae*, prevedi pokaznom zamjenicom, kao i inače gdje god je moguće: »a pošto je to«...

12. *Factum* (= *conventum*), održati. — *placuerat* (= *regulis*), dogovore se. — *dividi, constitui*, v. cap. 11 (*rescindi*). — *loca propinqua thesauris*, takva se mjesta spominju često, n. pr.

cap. 37, 75, 92. — *alius alio*, jedan amo, drugi tamo. — *Hiempsal (... domo) utebatur, qui...* = stanovao je slučajno u kući... — *proximus lictor* = tjelesni pratilac, stražar; rimski izraz za stranu službu. — *quem ille casu min. obl.*, konstr.: *Jugurtha* (= »ille«) *onerat illum* (= *lict.*) *ministerium* (kao pomoćnika) *casu oblatum* (= kojeg mu je sreća ponudila.) — *claves adulterinas*: krive. — *ubi res postularet*, konjunktiv u neupravnom govoru, v. M. § 131, 2 = ako bi prilike zahtijevale. — *manu* = vojska; *ut doctus erat* = po primljenim uputama. — *divorsi regem quaerere*: »stanu« na sve strane..., v. M. § 95. — *alios... alios* = jedne..., druge... — *pavidus et ignarus loci* = u strahu i ne poznavajući prostorije.

13. *Invasit, praes. histor.*, obuze. — *in duas partis (= partes) discedunt N.* = podijele se u dvije stranke. — *bello meliores*, sposobniji za rat, *abl. limitat.*, v. M. § 82. — *qui senatum docerent*, v. cap. 9 (*»quas redderet.«*); v. M. § 134. — *de fortunis*, o svojoj tužnoj sudbini. — *in provinciam*, rimski dio Afrike, koji je nekoć pripadao Kartagi. — *potiebatur omnis Numidiae*; inače ovaj glagol stoji s ablativom. — *timere i t. d.*, (infin. hist.), prevedi: »stao se«... — *usquam nisi in avaritia...* *spem habere* = uzdao se samo u... — *quis = quibus*. — *muneribus explere* = obasuti. — *postremo quaecumque...*, složi: *postremo ne cunctentur parare largiundo* (*»mitom«*) *quaec. possint*. — *pollebat* = biti na glasu, uvažen. — *commutatio* = preokret. — *invidia*, u pasivnom značenju: omraza. — *ut... veniret* = da je postigao... — *pars... alii*, vrlo često u Salustija mj. *alii...*, *alii*, v. cap. 12. — *ambiundo nitebantur* = nagovarajući pojedince nastojahu. — *consulere in...* postupati protiv. — *satis confidunt* = kad su se osjećali sigurnim. — *senatum dare* = pripustiti u senatsku sjednicu. — *accepimus*, v. cap. 9. —

14. *Patres conscripti*, mj. *p. et. conscripti*; prvi su senatori starog patricijskog roda, a drugi su oni, koji su kasnije bili uvršteni (*conscripti*) od plebejaca. — *procuracionem*, t. j. vanjska uprava. — *ius et imperium* je obratno od *procuratio*: faktična, pravna vlast. — *maximo usui esse* = iskazati... uslugu. — *quae cum praec. agit.* = dok sam te... provodio. — *homo sceleratissimus* = najveći zločinac. — *ab stirpe*, po krvi. — *eo miseriarum*, v. cap. 1. i 5. — *ac maxime debere mihi*, ovisno od *vellem*: najvolio bih, da meni r. narod duguje... — *ea = beneficia*. — *parum tuta... probitas est* = poštenje nema dovoljno zaštite, = poštenu ljudi nemaju... — *neque mihi in manu fuit...* = nije od mene zavisilo. — *per vos*, v. cap. 10. — *per scelus et sang. fam. nostrae* = zločinačkim pokoljem... trune, propadne. —

15. *Causa* = opravdana stvar. — *interfectum* = *int. esse*. — *ultra bellum inferentem* = koji je po svojoj odluci poduzeo... — *queri...* *quod nequivisset*, v. cap. 1. — (*quod... regatur*). — *ne se alium putarent* = da ga smatraju onakvim...; *se*, jer se zamjenica odnosi na subjekat gl. rečenice u 3 licu, v. M. § 114, 2. i 131, 3. — *neu verba... ponerent* = i da ne drže više do... — *senatus... consultitur* = stao je vijećati. — *contemnere... extollere*, antiteza: prezirno govoriti o..., u zvijezde kovati... — *magna pars... gratia depravata* = koji je potpao pod upliv. — *gratia, voce... nitebantur* = zalagahu svoj upliv (*gratia*) i rječitost (*voce*) za... — *pauci* = malo njih; žalosna konstatacija, koja dokazuje koliko su se promijenili dobri običaji od vremena Fabricija. Pirova poslanika Kineju nije niko htio primiti u grad, premda je nosio veliko blago da isposluje mir od senata. Svak se bojao da na njega ne padne sumnja, da je u dogovoru s neprijateljem. Rimljani Jugurtina vremena brane zločinca koji je bacio u blato ugled rimskog naroda pred očima ondašnjega svijeta. »*Auri sacra fames!*« — *bonum et aequum* = pravica i čestitost. — *inpiger*, poduzetan. — *callide occultans* = proračunano je znao da prikrije svoju lakomost, da se kasnije skuplje proda. — *veritus... ne... invidiam accenderet* = ...da ne bi beskrajna bezočnost izazvala ogorčenje. — *animum continuit* = obuzdao je svoju pohlepu. —

16. *Vero* = *bonum et aequum*. — *pretium* = *argentum*. — *L. Opimius*, konsul, poznat iz građanskih borbi za vrijeme braće Grakha. On je besprimjerno strogo ugušio ustanak braće Grakha. Kasnije je optužen da je primio mito od Jugurte i bio prognan. — *acerrime victoriam... exercuerat* = krvavo je iskoristio... — *uti fama, fide (= fidei)...* *anteferret...* da je vodio više računa o interesima (*commodum*) kraljevim nego... — *eadem via aggressus* = nastojao je predobiti istim sretstvima (= *pretio, largitione*.) — *fides*, poštenje, savjest. — *quae pars = illa pars, quae*. — *specie* = po izgledu, na oko. —

20. *Contra timorem animi* = protivno nego se je bojao. — *praemia sceleris*, time što je dobio bolju polovinu kraljevine. — *venalia esse*, v. cap. 8. — *animum intendit* = svrati pažnju. — *quem (= Adherb.) petebat* = uzeo na nišan. — *opportunus iniuriae* = puštao se vrijeđati. — *metuens magis quam metuendus* = više se sam bojao nego je zadavao straha. — *dolore permotum*, iz očaja; *permotum* ne treba prevesti, v. M. § 85, a. — *de iniuriis questum*, supin mj. namjerne rečenice: da se potuže. — *temptatum (scil. bellum) secus cesserat*, rat koji je pokušao, ispao je naopako. — *praedatoria manus* = rulja pljačkaša. — *animum augere* = ulijevati srčanosti. —

21. *Necessario*, iz nužne obrane. — *diei extremum* = dan na izmaku. — *obscurum lumine* = nešto prije svićanja. — *partim..., alios*, mj. *alios... alios*. — *multitudo togatorum, toga* je nošnja rimskog građanina, prema tomu *togatus* je isto što i *Romanus*. Ovi su se Rimljani bavili u Cirti (danas Constantine) kao činovnici ili kao trgovci. — *vineis turribusque..., vineae* su zaštitni krovovi pri opsadi grada, koji su se pomicali na točkovima, visoki oko 2, a dugi oko 4 metra. Krov im je bio pokriven svježim kožama, da štiti od vatre, a strane opletene granjem, da brane od kamenja i navale neprijatelja. Pod zaštitom ovih krovova su vojnici potkopavali i rušili zidine opsjednutog grada. — *Turres* su poviške drvene tvrđavice, koje su se također na točkovima pomicale. U ovakvoj tvrđavici stajao je veliki balvan, čija je glava bila okovana (>>*aries*>>); ovaj se balvan na užetima njihao i njegova je glava udaranjem rušila gradske zidine. — *antecapere tempus legatorum* = preteći legat, t. j. svršiti s opsadom prije dolaska... — *quos audiverat missos*, prevedi: koje je, kako je čuo, Adherbal bio poslao... v. M. § 93, nap. 1. — *qui adeant = ut ii a.* = da zamole... — *verbis senatus* = u ime. — *seque* se odnosi na rimski narod kao subjekat. Zašto se? v. cap. 15.

22. *Maturantes veniunt* = žurno stigoše. — *is rumor clemens erat*, te glasine ne odgovarahu pravoj istini. — *quorum Jug. accepta or.*, riješi: *Jug. accepta eorum oratione, respondit...* — *ut... probaretur* = da steče priznanje od... — *malitia* (antitetički prama *virtute*) = ne spletkama već... — *quo plura..., eo...* u koliko je..., u toliko... *suae = Jug.* kao subjekta; u upravnom govoru bi bilo: *meae*. — *obviam isse* = osvetiti se. — *iure gentium* = po međunarodnom pravu je (tobože) J. imao pravo, da se brani od (tobožnjih) nepravda Adherb. — *missurum = se m. esse*. — *Adh. adpellandi copia non fuit* = nisu imali prilike, da se sastanu...

23. *Ratus est...*, *potest*, česta promjena vremena u istoj rečenici. — *ostentare*, zeugma, jer se odnosi na *praemia* i na *formidinem*: obećavao je... nagrade i prijetio se osvetom. — *suos adrigere ad...* = sokoliti. — *prorsus*, ukratko. — *in extr. sitas* = da mu je sav spas na kocki. — *infestum = esse*. — *inpigros* = okretan. — *multa pollicendo*, prevedi imenicom! — *miserando casum suum* = kukajući nad svojom nesrećom. — *confirmat* = predobije. — *ut... pergerent* (mj. *pergant*), jer je *confirmat praes. histor.* —

24. *Oratum*, v. cap. 20 (*questum*). — *extinguendi me* (mj. *mei*), v. cap. 7 (*ostentando virtutem*.) — *in animo habeat* = mariti. — *socius et am.* = i ako sam... — *ferro an f. acr. urgear*, aktivno: da li mi više zadaje nevolje... — *dehortatur me fort. mea* = moj očajni položaj ne da mi... — *parum fidei*

miseris esse = »jadniku niko ne vjeruje«, — *illum supra quam ego sum petere* = Jug. cilja dalje od moje glave, t. j. na moj dio kraljevine i na to, da cijelu Afriku oslobodi od upliva rimskog. — *utrum gravius existimet* = što on smatra važnijim. — *quae sane fuerint (coni. concess.) nostrae iniuriae, nihil ad vos* = vas se to ne tiče, ta to su bile uvrede nanesene nama. — Misli se na umorstvo Hiempsalovo i napadaj na Adherbala. — *clausum obsidet* = »zatvorio me je i...«, v. M. § 119. — *quantigen. pretii*, v. M. § 70. — *quo moveri possit* = aktivno: što bi moglo djelovati... — *eo natus sum* = u tu svrhu. — *ostentui* = nišan. — *deprecor* = molim, da budem pošteđen. — *per maiestatem*, v. cap. 10 i 14. — ... — postupati. — *quoniam*

25. *Consuleretur, consulere de* = postupati. — *quoniam non paruisset*, v. cap. 1. i M. § 140, 2. — *enismus est.* = nastojali su. — *bonum publicum*, državni interes. — *ut in plerisque neg. solet*, žalosna konstatacija za prilike u ono doba. Salustije to zna i iz vlastitog iskustva. — *privata gratia devictum* (= *est*) = postao je žrtvom... — M. Scaurus, poznat nam iz cap. 15. — *princeps senatus* je važna ličnost, jer je bio pitan za mišljenje kod debata u senatu odmah iza službenih lica. — *quam ocissime adcedat* = *ut qu. oc. adc.* — *segue*, v. cap 15. — *metu atque lubid. divorsus agitabatur* = mučio ga je naizmjenice strah i zaslijepljenost. — *animus cupid. caecus* = njegova zaslijepljenost... — *rapiebatur* = neodoljivo je išla prama... — *vicit... prav. consil.* = prevladala je njegova opaka čud. — *diducta manu host.*, uzročno: budući da se je neprij. vojska umanjila (time što je Adh. zatvoren u Cirti, a drugi se dio razišao). — *ut Adherbalis potiretur* = da dobije u ruke. — *ne ampl. morando Sc... incenderet*, konstr.: (Jug.) *venit in provinciam cum paucis equitibus, ne morando* (>otezanjem) *ampl. incenderet Sc.* (= izazove, naljuti), *quem... i t. d. multa oratione consumpta* = premda su...

26. *Italici*, v. cap. 21. (*togati*)... *tantum*... *vitam paciscatur*, pod uslovom, da iznesu živu glavu. — *omnia potiora*... *rebat* = u sve je više vjerovao nego u riječ Jug. — *excruciatum necat*, v. cap. 24: »*obsessum tenet*«.) — *negotiatores* = *Italici*. —

27. *Res agitari coepta est*, glede konstrukcije v. M. § 107, nap. — *ministri regis*, gorka ironija! Elita rimskog društva postaje ortak zločinu kralja barbara. — *interpellando*, upadajući u riječ, stavljajući prigovore. — *leniebant, imperf. de conatu*, v. M. § 94, nap. 2. — *designatus (consul ili tribunus pl.)* je onaj činovnik, koji je izabran a nastupa službu u januaru iduće godine. — *id agi* (ovisno od *edocuisse*) = da se o tom radi ... — *Jugurthae*, dativ. — *per paucos factiosos* = spletkama nekolicine strančara. — *invidia* = ogorčenje. — *delicti conscientia* = svi-

jestan svog zločina. — *obvenit*: zapade. Konsuli su se ili nagodili glede podjele provincija ili su ždrijećom odlučili (kao ovdje); izraz je: »*sortiri provincias*«. — *stipendium* je vojnička plaća, inače znači i vojnička služba, n. pr. *stipendia facere* = služiti rok; *homines emeritis stipendiis* = isluženi vojnici i sl. — *decernuntur* = odobriti, doznačiti. — *bello usui forent*, što je od potrebe za...

28. *Contra spem*, protiv očekivanja. — *venum ire* = biti na prodaju (= *venalia esse*, v. cap. 8 i 20.) — *in animo haeserat* = duboko je bio uvjeren. — *legatos*: kao ... — *omnis mort. pec. adgrederentur* (= *ut ad.*), da napastuju (jurišaju) novcem na ...; zlato je opasnije oružje od ikojeg drugog. — *senatus ... consultus est* = upitao je za mišljenje. — *placere* (ne) = *senatoribus, patribus*) = da li dopuštaju; strani poslanici nisu smjeli ući u grad, dok im prethodno nije od senata dozvoljeno. — *eique* = *patres*. — *nisi regnum ipsumque* i t. d., konstr.: ... *ut decederent Italia in dieb. prox. decem, nisi venissent deditum* i t. d.; *deditum*, supin, v. cap. 20; *ipsumque* = Jug. — *infectis rebus*, ne postigavši ništa. — *legat sibi*, uzme sobom ... — *quae deliquisset*, konj. pluskv., jer je neizvjesno vrijeme (= svaki eventualni prekršaj.) — *Scaurus*, v. cap. 15. — *artes an. et corporis* = duševne i tjelesne vrline. — *praepe-*
diebat: činila je nekorisnim. — *haud ignarus* (litota) = vješt. —

29. *Animus aeger avaritia* = srce mučeno lakomošću. — *convorsus est* = dao se je predobiti, zamamiti. — *socius et adm.* = kao ... — *adsumitur*, aktivno! — *plerisque ... corruptis*, abl. abs., prev. konc. rečenicom. — *in pravom abstractus est* = dao se zavesti na zao put. — *redimebat, de conatu*, v. cap. 27 (*leniebant.*). — *in maximam spem add.* = stekavši veliku nadu ... — *praesens agere* = lično pregovarati. — *fidei causa* = zbog sigurnosti, garancije. — *cuius rei spec. erat* = kao izlika tom »poslu« ... — *quod C. palam imperaverat*. Kalpurnije je javno (pred Jug. legatima) tražio, da mu donesu žita kao otkup mira, a ujedno je s njima potajno pregovarao glede svote koju traži od Juge kao nagradu za sebe i Skaura. — *quoniam dedit, mora ind. agitabantur* = vladalo je primirje, dok se je predaja odgađala. — *praesenti consilio* = pred ratnim vijećem. — *de invidia facti sui* = »o svom odvratnom činu« (= umorstvu Adh.) — *secreta transigit* = pogodio se u četiri oka. — *quasi per saturam sent. exquisitis* = Kalpurnije je stavio pitanja članovima vijeća bez reda da odgovaraju, kako koji hoće. *Satura* je zdjela puna plodova svake vrste koja se je stavljala na žrtvenik kao dar zahvalnosti Cereri i Baku. — *pro consilio* = ispred ratnog vijeća. — *ad magistratus rogandos* = da predsjeda izboru novih činovnika. Izraz *rogare magistratum* znači: »interrogare populum velitne an iubeat aliquem in magistratum esse.« Buduć

da je kroz to vrijeme umro njegov drug (*«collega»*) u konsulatu, njegova je prisutnost bila nužna u Rimu, jer kako veli *A. Gel- lius* (13, 15.): *«a minore imperio (čast) maius rogari non potest»*. — *agitabatur* = vladaše. —

30. *Actae forent* (= *essent*) = odigrati se. — *agitari*, kri- tikovati. — *invidia* (= *erat*) = ogorčenje. — *subvertere*, ukinuti. — *parum constabat* = nisu bili na čistu. — *auctor*, krivac one nagodbe s Jug... — *quod... ferebatur* = indikativ, jer je to mišljenje i pišćevo. — *impediebat* = smetalo je u vršenju... — *libertas ingeni* = neodvisan karakter. — *supra*, v. cap. 27. — *multa superba et crudelia facinora, enallage adiect.* — *ostendere* = uprijeti prstom. — *prorsus*, v. cap. 23. — *animum* = bijes. — *post reditum Bestiae*, g. 111. —

31. *Multa me dehortantur a vobis*, smisao: ima mnogo toga, što me odvraća da vam govorim. — *Quirites* su potomci Romula, koji je kao bog dobio ime *Quirinus*. Rimski govornici radi po- nosa zovu Rimljane ovim imenom. — *studium rei publicae* = ljubav prema domovini. — *annis quindecim* = kroz ovih zadnjih 15 god., t. j. od umorstva K. Grakha. — *ludibrio fueritis* = bili ste igračka... — *defensores* = K. Grakho i M. Fulvije. — *obnoxiiis inimicis*, abl. abs.: i ako su... krivi (zbog nedjela u Africi), — *terrori esse*, v. cap. 7. — *ob rem* = s uspjehom. — *nilhil se- cessione opus est*, aluzija na seobu rimskog puka na Sv. Brdo i Aventin (*«secessio plebis»*). — *sceleratissimi... nocentissimi*, prevedi dotičnim imenicama. — *quaestui sunt* = izvor su bo- gaćenja. — *pro numimento habent*, smatraju kao zaslugu, za- štitu, što su... — *hosti* = Jug. — *quod magis vos fec. quam illis accid indignum est*, konstr.: *quod* (*«a to bi bilo»*) *magis indignum est vos fec. quam illis accidisse*; smisao: patriciji su zaslužili, da ih se napadne (= *illis accid.*), no to ne bi bilo dostojno vas... — *quaestionibus et ind. ipsius Jug.* = istragom na temelju priznanja... — *si dediticius est* = ako ozbiljno misli na predaju. — *ea* = *iussa vostra*. — *scilicet existumabitis*: vi ćete dakako... prosuditi... — *omittatis*, propustiti. — *pecu- latus aerarii* = krađa, pronevjerjenje državnog novca. — *con- suetudine iam pro nihilo habentur*, smisao: tako se to uobičajilo, da se smatra sitnicom. — *hosti acerrumo* = Jug; vrhunac mo- ralne propasti i nevaljalstva je služba neprijatelju domovine. — *domi militiaeque*: u Rimu i u Africi. — *quae nisi quaes. erunt* = »ako se to« ne... — *regem esse* = »to se zove tiranijom«. — *perditum ire* = upropastiti. —

32. *Interposita fide publica*, davši mu u ime države ga- ranciju. — *quo facilius*, v. M. § 134, nap. — *indicio regis*, po priznanju. — *pecuniae captae, gen. criminis*, v. M. § 71. — *morem* = primjer, navika; loš primjer pretpostavljenih naročito zarazno djeluje na niže. — *ex pacatis* = *Numidis*. — *invaserat*,

neprelazno. — *perlata rogatione*, prodrijevši s prijedlogom, v. cap. 29, (*«ad magistr. rogandos»*) — *perculsa (percollo) omni nobilitate*, na zaprepašćenje... — *ex consci — entia* = jer svi- jestan (svojih nedjela). — *ne vim... mallet* = »neka rade«... — *privatim*, u svoje ime, antiteza za *publice*. — *fidem interponit* = dao mu je poštenu riječ. — *non minoris, gen. pretii*, v. M. § 70. —

33. *Cultus*, nošnja. — *magna mercede* = *m. pecunia*. — *cuius impud... foret*, riješi: *ut eius impudentia... esset*, v. M. § 134. — *contra ius* = od postojećih zakona. — *duci*, za pasiv. v. M. § 112,5. — *dignitati... consulens* = vodeći više računa o... — *motus et animos*, uzrujanost i bijes. — *producto Jug*, kauzativni aktiv: davši predvesti pred zbor puka. — *ma- gnam spem illi sitam* (= *esse*) = da može polagati... nadu u... — *non sociis saluti fore* = neće moći spasiti ortake. —

34. *Supra*, cap. 33. — *terrebat, impf. de conatu*. — *quae ira fieri amat* = što se obično u srdžbi pojavljuje. *Ira* je nomi- nativ, a *quae* akuzativ. — *ludibrio habitus* = izigran. — *quos... exagitabat* = koje je ta istraga pogadala, progonila. — *animi augescunt* = odvažnost im je porasla. —

35. *Massiva*, v. cap. 5 (rodoslovlje). — *dissensio regum*, v. cap. 11. — *proximo anno*, g. 110. — *Jug. ob scel. invidia cum metu urgeat* = bio je omražen i bojao se (= osvete rim. naroda). — *movere... senescere malebat*, smisao: konsul nije htio da stvari padnu u zaborav, već da ih provodi. — *neque Jug... est* = a J. nije imao... — *conscientia* = *mala c.* — *insidiatores... paret* = da naruči (za novac) ubojice. — *id* = *occulte*. — *per hom. talis negoti artifices*; dokaz, da je u to doba bio već u Rimu velik broj ubojica iz potaje i ostalih »vještaka u tom poslu«, koji su vršili umorstva po naruđbi: Naravno, da su ti »vještaci« većinom potjecali od robova i gla- diatora. — *paulo inconsultius*, dosta neoprezno. Prama jednom kasnijem piscu napao ga je na izlazu iz Albinove kuće. — *indiciu profitetur* = priznao je. — *fit. reus magis ex aequo bonoque quam iure gent.* = bi okrivljen više zbog povrede pravice i čovječnost nego..., jer je B. došao u Rim sa garan- cijom kao pratilac Jug. — *manifestus tal. scel.* = očit krivac... — *contra verum niti* = uporno ne priznavati. — *supra gra- tiam... invidiam facti esse* = da ogavni zločin premašuje... — *in priore actione* = kod prve rasprave. — *vades dederat*; po tadanjem običaju optuženi je morao ostaviti jamce na sudu koji će svojom glavom jamčiti, da će optuženi pristupiti na drugu raspravu. — *regno mag. quam vad. consulens* = brineći se više za prijesto nego za glavu jamaca. — *clam dimittit* = da ne bude smaknut. — *reliquos popularis* = zemljake u Numidiji. — *eo* = *Romam versus*. — *urbem venalem et...*, znameniti

epifonem; njegove proste, ali značajne riječi zvučice kroz vijke kao strahovita opomena svakom društvu koje pogazi krepost za volju ličnog interesa; glede akuzativa v. M. 55.

36. *Stipendium*, v. cap. 27; *quae... usui forent*, v. cap. 27. — *ante comitia*, prije izbora, t. j. prije jeseni. — *alias, deinde alias*, sad ovaj... sad onaj (razlog). — *cedere instanti* = uzmicati, ako bi navaljivao. — *sui* = *Numidae*. — *ludificari*, zavaravati. — *fuere... qui existumarent*, v. M. § 151, nap. — *ex tanta prop.* = poslije tolike žurbe.

37. *Res publ. agitabatur*, prevedi aktivno! — *resistentibus collegis, concessivo*. U to doba bilo je 10 pučkih tribuna. — *quae dissensio* = »ova«... *ea mora in spem add. A.* = zbog tog oduljivanja izbora Aulu je porasla nada...; *in spem adductus* spoji s: *aut conficiundi belli i pecuniae capiundae*. — *terrore exercitus* = zbog toga što se J. bojao rimske vojske — *in expeditionem* = na pohod proti Jug. — *saevitia temporis* = zbog vremenske nepogode. — *opportunitate loci* = zbog povoljnog položaja grada koji je bio utvrđen i zato Aulu nepriступacan. — *in... extremo... na vrhu... simulandi gratia* = da hini napad. — *aut cupidine caecus* (= zaslijepljen), spoji s: *oppidi potiundi ob... vineas*, v. cap. 21.

38. *Vanitate*, površnost. — *inperitia*, nesposobnost. — *mis-sitare, ductare, verba frequentativa*. — *quasi vitabundus* = tobože izbjegavajući. — *spe pactionis* = stavljajući mu u izgled potajni sporazum na novčanoj bazi. Izdaja državnih interesa donijela je Aulu protivno, nego što se je nadao: prevaru sa strane Jug. — *veluti cedentem* = Jug., to vidimo iz sese. — *ita delicta occultiora fore* = da će njegov zločin ostati neotkriven i neopažen. — *temptabat* = *pecunia temptabat, impf. de conatu*. — *conrumpere, inf. hist.*: nastojao je podmititi. — *locum*, svoje mjesto u bici. — *ex sententia* = po svojoj osnovi. — *periculum anceps*, dodaj: *erat*. — *ex eo numero, quos*, = *ex numero eorum, quos...* = »koji su, kako smo..., bili...« — *cum duabus turmis Thracum*. Tračani služe u rim. vojsci kao konjanici. Turma ima 30 konjanika. — *gregarius miles* = prost vojnik. — *centurio primi pili* je po časti najstariji podoficir; *tertia legionis*. Svaka rimska legija ima svoj broj, a uz to su mnoge imale i počasne titule po zaslugama, kao: *Victrix, Rapax, Fulminatrix* i sl. Osim toga su dobivale ime i po zemlji gdje su logorovale, kao *Germanica, Macedonica, Pannonica* i sl. — *per munitionem* = kroz šanac... — *foeda fuga* = u sramotnom bijegu. — *remorata sunt* (i ako se odnosi na *nox atque praeda*), *quominus... uterentur*: ...nije im dala, da iskoriste..., v. M. § 137. — *morem human. rerum* = znajući, da je ljud. sreća nestalna. — *sub iugum missurum* = pustiti ispod jarma; to je znak sramote

za pobijedene. *Iugum* opisuje Livije (III. 28): »*Tribus hastis iugum fit, humi defixis duabus, superque eas transversa una deligata*«. To je dobio Aulus od Jug. mjesto novca! — *quae, quamquam gravia...* = »a ovi uslovi, i ako su bili«... *mortis metu mutabantur* = to je bilo mjesto smrtne kazne. —

39. *Metus... civitatem invasere*, tolik je dojam tog sramotnog poraza bio u Rimu, da su Rimljani bili zabrinuti za državu, što inače nije bio običaj. — *bello praeclari, ablat. limitat.* — *dedecore*, sramotnom nagodbom prolaza ispod jarma. — *quod quaesiverat, indikativ*, jer se navodi činjenica, koju i pisac priznaje. — *invidiam* = ogorčenje. — *de foedere consulebat* = glede sramotnog ugovora s Jug. — *ab sociis, antiteza prama et nomine Latino* (= stanovnici Lacija.). — *uti par fuerat* = *uti aequum f.* Senat je imao pravo, da poništi svaki ugovor, koji se sklopi »*iniussu populi*«. — *inpeditus a tribunis plebis*; u ovom slučaju tribuni su iskoristili svoj »*ius intercessionis*«. — *uti convenerat* = kako se pogodiše (Aulus i Jug.) — *solutio imperio*, pošto je stega popustila. Naročito je razorno djelovala na vojsku gramzivost vojskovođina. — *ex copia rerum* = zbog nepovoljnog stanja u vojsci.

40. *Rogationem promulgat* = staviti predlog, — *ut quaeretur in...* = da se povede istraga protiv... — *neglexisset, mj. neglexisset*. — *in legationibus aut imperiis* = kao poslanici ili zapovjednici. — *pactiones fecissent* = pogadati se. — *conscii sibi* = svjesni vlastite krivice. — *ex partium invidia* = bojeći se osvete od protivničke stranke. — *placere sibi* = da odobravaju. — *impedimenta parabant* = stavljahu klipove M. predlogu, ali ne glasanjem, jer su Italici dobili pravo glasa tek. g. 90 pr. Kr., već drugim sretstvima. — *memoratu*, v. M. § 123, 2. (supin.) — *rogationem iubere* = usvajati predlog. — *metu percussis*, v. cap. 32. — *quaestio exercita* (= *est*) = vodila se po... (*ex...*) Tom zgodom su osuđeni ili prognani L. Bestia, Sp. Albinus i L. Opimije, poznati nam iz prošlih poglavlja. Ovaj potonji je umro u Draču u potpunoj zaboravi. — *plebem ex... insolentia ceperat* = zbog... puk se uzobijestio... —

43. *Auli foedus*, v. cap. 38. — *partiverant*, arhaizam mj. *partiti erant*. — *advorso*, prevedi imenicom. — *aequabilis* = do-sljedan, dakle: uvijek neokaljana glasa. — *alia omnia sibi... ratus* = uzeo je u obzir, da su mu svi ostali poslovi zajednički... (osim rata u Africi.) — *diffidens* = nemajući pouzdanja u... — *in bello vario* = pod raznim (terenskim) prilikama. — *ultro*, bez molbe, od sebe, antiteza prema *senatus auctor.* (= na poziv sen.). — *cum... tum* = i zbog... i naročito... — *invictum animum gerebat*: bio je nepodmitljiv, nije se dao... *avaritia mag.* — uslijed gramzivosti. —

44. *Lingua quam manu promptior* = hrabrija na jeziku nego ... (*abl. limit.*) — *praedator* = *praedatorius*, v. M. § 50, 2. — *sine imperio ... habitus* = koju su držali ... — *ex malis moribus* = iz razuzdanosti. — *aestivorum*, spoji s *tempus* (ne s *comitiorum*) = doba za ljetno ratovanje. — *comitiorum mora*, v. cap. 37. = zbog odlaganja izbora. — *civium animos intentos* = da željno očekuju ... — *atingere bellum* = poduzeti. — *neque muniebantur* (*scil. castra*) = gradio se bez opkopa. — *vigiliae deducebantur* = nisu se održavale noćne straže. Noćno doba podijeljeno je na 4 *vigiliae*, svaka po 3 sata. Ova je podjela noći vrijedila i u građanskom životu. — *lirae* su ološ, koji prati vojsku nudeći za novac vojnicima razne službe i prodavajući im potrebne stvari — *mutare* = zamjenjivati, trgovati. — *vino advecticio*, iz Italije i Španije; inače rimski vojnik pije vodu pomiješanu sa malo sirćeta (»vojničko vino«.) — *frumentum publice datum*: rimski vojnik prima od države oko 27 kg žita mjesečno. Ovo bi žito vojnici prodavali, da dobiju za to dnevno svježi hljeb. — *probra*, sramotni primjeri. — *et alia amplius, scil. quae nec dici nec fingi possunt*.

45. *Conperior*, mj. akt. oblika *comperio*. — *tanta temperantia* spoji s *moderatum*, smisao: znao je držati mjeru između ... — *adiumenta ignaviae*, u prvom redu vino i ono što se odmah nabraja. — *sustulisse (tollo)* ovisno od *conperior*. — *miles gregarius*, v. cap. 38. Nekad je tih slugu bilo gotovo toliko, koliko i redovne vojske. — *ceteris* (sr. rod!) *arte* (= *arcte*) *modum statuisset*, smisao: stao je na put ostalim nepodobštinama tim, što ih je sveo na najmanju mjeru. — *castra movere*, vojn. tehnički izraz = krenuti na marš u punoj bojnoj spremi. — *vigilias*, v. cap. 44; jedna *vigilia* broji 6 vojnika. — *in agmine*, na maršu. — *frequentes* = u potpunom broju. —

46. *Innocentia* = nepodmitljivost. — *cum suppliciis* = sa znakovima ponizne molbe. Takvi su znakovi: maslinov i lovorov vijenac omotan bijelom vrpcom. — *qui*, v. cap. 9 *petere*, *dederent*, konj. imperf., jer je u glavnoj *praesens histor.* (*mittit.*) — *infidum* = nepouzdan, nelojalan. — *alium ab alio divorsos adgre*. = iskušavao je svakoga napose. — *opportunus* = pristupačni njegovim osnovama. — *uti Iug ... sibi traderent*. Ovo sretstvo ne bi nikada upotrebili protiv svojih neprijatelja Rimljani u doba Fabricija i Kamila. Toliko su se stari dobri običaji kroz sama dva stoljeća promijenili! — *sin id parum procedat*, v. cap. 35. — *palam*, antitetički prama *alium ab alio divorsos* = pred svima. — *ex voluntate* = najdraže. — *deinde*, koncem g. 109. — *intento atque infesto exercitu*, sa spremnom i ratnički raspoloženom ... — *contra belli faciem* — obratno nego što se u ratu vidi. — *munito agmine*: s vojskom spremnom za svaki slučaj. — *ostentui credere* = da služe kao

izlika. — *funditorum et sagittariorum del. manu. Funditores* (od *funda* = pračka) su pomoćne čete kao i *sagittarii*. Najvještiji su praćari u rimskoj vojsci sa ostrva Baleara (»*funditores Baleares*«), a strijelci Krećani (*Cretes*.) Strijelci nastupaju u rim. vojsci iza II punskog rata. — *curabat*, apsolutno: zapovijedaše. — *Velites* su lako oružane čete (t. j. bez prtljage.) — *ut ... haberetur*, konstr.: *ut in incerto haberetur* (»nije se moglo prosuditi«), *absens* (*Iug.*) *an praes.* i t. d.

47. *Forum rer. ven. max. celebratum* = najposjećenije tržište. — *Italici generis*, v. cap. 26. — *si paterentur, scil. tempari*. — *opportunitate loci* = zbog povoljnog položaja. — *modo* (*abl.!*) = s većom žurbom. —

48. *Suis artibus* = sretstvima kojim se on služio, t. j. podmićivanjem. — *quippe cui* = jer mu se (tobož) ... — *re*, antiteza prama *verbis* = u stvari. — *urbs maxuma* = Vaga, v. cap. 47. — *animi popularium temptati* = odanost zemljaka pokolebana. — *tractu pari*, uporedo s rijekom. — *humano cultu* = od ljudske ruke. — *humi* (*gen.!*) *arido a. harenoso*; *arido* i *harenoso* su supstantivirani adjektivi, dakle = »suho i pjeskovito tlo«. V. M. § 66, nap. 2. — *consita*, jer obrasla ... —

49. *Quem trans. it. porrectum doc.* = »koji je, kako smo spomenuli, bio između rijeke i brda«, v. cap. 48. — *extenuata acie*, u razvučenom bojnom redu; obratno: *densa acie*. — *cum eis* (= *Rom.*) *cert. fore* = boriće se s ... — *sub. iugum miserit*, v. cap. 38. — *quae ab imperatore decuerint*, neobičan izraz mjesta bezlične upotrebe: *quae imperatorem decuerit*, atrakcija. — *ne ... manum consererent, ne* je ovisan od: *omnia suis provis.* — *proinde parati ... essent*, neupr. govor, v. M. § 131, 2. — *extulerat*, zeugma, jer veže dva pojma: *pecunia i honore* (nagraditi i odlikovati.) — *alium alio modo* = svakoga na svoj način. — *ignarus hostium*, koji nije znao, da je neprijatelj u blizini. — *conspicatur*, ovdje aktivna upotreba, i ako je inače gagol *deponens*. — *facies* = prizor. — *humilitate, abl. causae*. — *cum natura loci tum* = i ... i ... — *conmutatis ordinibus*, čim je M. opazio, s koje strane prijeti navala, promijenio je frontu, pojačavši ugroženu stranu (t. j. desnu) sa tri reda pričuve (»*triplicibus subsidiis*« = *hastati, principes, triarii.*) — *funditores, sagittarios*, v. cap. 46. — *transvorsis principibus* = zaokrenuvši frontom (= prama ravnici.) —

50. *Ex anni tempore* = obzirom na ... — *transvorsis proeliis* = napadajima s boka. — *lassitudinem et sitim militum tempt.*, elipsa, mj. *lassos et sitientes milites*. — *pro re atq. loco* = prama okolnosti i položaju. — *post principia*, iza fronte, kod pričuve. — *principes facti erant* = došli su u prve redove. —

duum = *duorum*. — *cedentibus advorsariis* = ako bi slučajno uzmicali. — *conturbare, de conatu*. — *ludificati incerto proelio* = zbunjeni neobičnim načinom borbe. — *neque contra feriundi...* *copia erat* = nisu imali prilike da izvedu protunapad ili da... — *confertim* (antiteza prama *divorsi*) = u gustom bojnom redu. — *numero priores*, nadmoćniji. — *hostis* = *Romanos*. —

51. *Facies totius negotii* = izgled čitavog bojišta. — *signa et ordines observare*: paziti na zastave i redove. — *consilio*: po planu, *imperio*: po komandi. — *fors omnia regere*: sve je bilo igračkom slučaja. — *eorum* = *Numidarum*. — *ne deficerent*, da ne klonu duhom. — *neu paterentur* = *et ut non p.*, v. M. § 133. Glede *illis* u neupravnom govoru, v. M. § 131, 3. — *quo cedentes tenderent* = kamo da se sklonu, ako bi... *dubiis* = gdje su kolebali. — *firmis*: gdje se držahu junački. —

52. *Opibus*, sretstvima, snagama. — *virtus militum*: hrabra vojska. — *locus advorsus*: nepovoljan. — *opportuna*: u prilog. — *copia pugnandi*, v. cap. 50. — *die* = *diei*. — *advorso colle*: »uz brežuljak«. —

54. *Reficit*, »dade« njegovati. — *donat*: odlikova. Odlikovanja su se sastojala od raznih darova kao vijenca, štita, koplja i ost. — *parem animum gerant* (= *ferocem an. ger.*), da pokažu istu srčanost. — *opportunos*: pouzdan. — *tamen interim...* *misit*, konstruiraj: *tamen interim misit exploratum* (supin!) *transfugas et...*, *ubi gent. Jug. et quid agitare*, i t. d.; *agitaret*, *zeugma* = *ubi Jug. esset et quid agitare*. — *ut sese victus gereret*: šta misli nakon poraza. — *hebetem* = nespособan. — *ea gratia*, mj. *eius rei gratia*. — *quo cuiusque animus fert*; kud je koga volja. — *animum fecorem*: neslomiv. — *ex illius lubidine* = samo ako se njemu svidjelo, jer se skrivao po krajevima, do kojih Rimljani nisu mogli doprijeti — *iniquum certamen* = nejednaka borba. — *temere*: na brzu ruku. — *ea formidine*, riješi atrakciju prama: *ea gratia* u istom poglavlju gore = bojeći se toga. — *quippe cuius spes* = jer sva je njegova nada... — *in alienis* = nepovoljan. — *ex copia* = prama okolnostima. — *consilium capere*: odlučiti. —

55. *More maiorum* = po uzoru... — *in adv. loco* = i ako mu je nepovoljan teren. — *magnificum ex A. soc.* = obijestan.. zbog... — *ea feliciter acta*, prevedi imenicom i dotič. pridjevom. — *supplicia*, običniji izraz: *supplicationes* = svečane zahvalnice. — *niti...* *festinare* = Metellus. — *necubi* (= *ne alicubi*) *hosti opport. fieret* = da se ne bi nepripravan izložio. — *sequi*: pratiti, dolaziti. — *praesidia agitare* = obavljati, vršiti straže. — *divorsi agebant* = u oprečnim pravcima. — *temptare*, napadati. — *retinere, de conatu*, v. M. § 94, 2.

56. *Fatigari*: izmarati. — *copiam pugn.*, v. cap. 50. — *Zama*, danas Zuarim, poznata po bitci g. 202 pr. Kr. — *negotium* = nužda. — *magnis itineribus* = brzim marševima. — *quia fallere nequibat*. Dezerteri se nisu mogli iznevjeriti (= *fallere, fidem mutare*), jer ih je čekala najokrutnija kazna. Kv. Fabije je takovima sjekao ruke, P. Scipio dao ih je pribiti na križ, a L. P. Emilije davao ih je slonovima da ih gaze. — *post malam pugnam* = iza poraza kod rijeke Mutula, v. cap. 48—50. — *pugnam facit*, neobično mj. *p. committit*. — *praeclari facinoris casum* = priliku, da se sjajno iskažu. — *signa inferre* = navaliti. — *paulisper ab rege sustentati* = neko vrijeme kralj ih je držao na okupu. —

57. *Opere*: ljudskom rukom. — *curaret* = zapovijedati. — *neque ea res*: »a to nije«. — *pro ingenio quisque* = prama raspoloženju. — *manibus*: iz bliza, protivno = *eminus*. — *taedam mixtam ardentia*, i t. d., složi... *taedam* (borovinu) *mixtam* (namazanu) *sulphure...* *mittere*; *ardentia* (zapaljene), sr. rod, jer se odnosi na subjekte različitog roda. — *timor animi satis muniverat* = oprez nije dovoljno štitio ni... — *boni atque ignavi*: junaci i kukavice. —

61. *Suo loco* = *sibi opportuno l.* — *ex aliorum more* = po običaju drugih vođa. Misli se na Bestiju i Albina. — *perfidia pro armis uti* = da mu nevjerstvo učini usluge mjesto oružja. — *iudicium fugerat* = izmakao suđenju zbog..., v. cap. 35. — *per maximam amicitiam* = zbog... — *copia fallundi* = prigodu, da na prevaru ulovi Jug. — *occultus* = *occulte*, v. M. 50, 3. — *fore ut*, v. M. § 106, nap. — *inpunitatem et sua omnia*. Bom. je zbog umorstva zaslužio smrtnu kaznu i zapljenu imanja. — *ingenio* (abl.) *infido* (dat.) = po naravi i prevrtljiv. — *per condiciones* = po uslovima mirovnog ugovora. —

62. *Opportunum fuit* = »zgodna prigoda«. — *miserantem fort. suas* = kukajući nad svojom zlom srećom. — *illo cunctante* = ako on to kasno uradi. — *sibi consulant* = da si sami ne pomognu. — *qui dicerent*, v. M. § 134. — *argenti pondo ducenta milia* = 200.000 rimskih funti srebra, oko 16.000.000 franc. franaka. — *perfugas* = rimske dezertere. Ove je Metel dao uz najgroznije muke smaknuti, v. cap. 56. — *Bocchum*. Kralj Mauritanije (Maroko), tast Jugurtin. — *ad imperandum* = da primi naloge. — *flectere animum suum* = promijeniti mišljenje. — *ex mala conscientia* = jer svijestan svojih nedjela bojava se dostojne odmazde. — *quam gravis casus...* *foret* = kako je to grozno pasti sa... u... — *de integro, iznova*. —

73. *De casu Bomilcaris*; njega je Jugurta dao ubiti saznajući da mu u dogovoru s Metelom radi o glavi. — *fatigantem de profectione* = jer mu je dosadivao molbama za odlazak u Rim. —

idoneum, spoji sa sibi. — *volenti animo*, rado. — *invidiae esse* = počela je pobuđivati zavist. — *generis humilitas*: »niski rod«. — *moderabant*, inače je glagol *deponens*. Smisao: puk se je opredijelio ... više iz stranačke pripadnosti, nego ... — *seditioni magistratus*, misli se na pučke tribune u cap. 37. — *capitis arcessere*, tražiti smrtnu kaznu. (*gen. crim.*). — *opifices agrestesque* = radnici i seljaci. — *res fidesque* = čitavo imanje (*res*) i kredit (*fides*) bio im je u ručnom radu. — *sua necessaria* = svoje dnevne potrebe. Odatle se vidi, koliko je demagogije Marije upotrebio, da dobije konsulat. — *novo homini*, v. cap. 8. — *velle, iubere*, stalni izrazi za zaključke pučkih skupština. — *ea res frustra fuit* = taj zaključak (u cap. 62.) bio je poništen. —

74. *Necaverat*, kauzat. aktiv, v. M. § 93, 2. — *in tanta perfidia* = kod tolike nevjere. — *varius incertusque agitabat*: živio je u ... — *consilium*: osnova. — *dubitare, virtuti an ... minus crederet* = nije znao da li bi se manje uzdao u ... — *potiti*, ovdje s abl. i gen. — *tuta*, atrakcija = *magis pedes tuti sunt quam arma*.

84. *Cupientissima plebe* = uz silno oduševljenje ... — *multus atque ferox* = »posvuda i žestoko«. — *spolia*, predikatno prama *consulatum*: kao trofej pobjede nad ... — *dolentia* = uvredljivo po ... — *prima habere* = smatrao je kao najvažnije. — *ambiundo* = laskajući. — *emeritis stipendiis* = isluženi vojnici. — *neque plebei* (= *plebi*) *militia volenti putabatur*, = grčka konstrukcija: rat nije bio puku po volji, »popularan«. — *belli usum* = sretstva za rat. — *quisque animis trahebant* (mj. *trahebat*, »per synesin«) = svaki je sanjao ... —

86. *Oratione habita*. Govor je Marijev u cap. 85. Sastavljen je od Salustija u demagoškom stilu Memijeva govora u cap. 31. Pun je žučljivih ispada protiv plemića. — *animos adrectos* = oduševljenje. — *non more maiorum neque ex classibus*. Servije Tulije podijelio je rimske građane u 5 imovinskih razreda (*classes*). Iz ovih 5 razreda kupila se je rimska vojska. U I razredu bili su građani, koji su imali 100.000 asa, u zadnjem 11.000. *Capite censi* (= »qui non aere, sed capite censebantur«) su građani bez ikakve imovine podvrgnute porezu i nisu služili u vojsci. Marije je prvi prekinuo s ovim običajem. — *inopia bonorum* = *civium*. — *per ambitionem consulis*, naime da steče popularnost. — *ab eo genere* = *capite censis*. — *egentissimus qu. opportunissimus* = što je ko nevoljniji, tim je bolje došao. — *cum pretio* = samo ako se pri tom što zaradi. —

87. *Novi milites*, naime *capite censi*. — *fortissimum quemque*: što je ko hrabriji ... — *coaluere*, nadoše se u istom redu. — *speranti* (= Jug.) = u nadi, da ... — *sicuti plerosque* = kao što svaka vojska. — *laxius licent. futuros* = da kod njih neće vladati red i zapt.

88. *Laetissimis animis*, s velikim oduševljenjem. Dobio je trijumf i nadimak »Numidicus«. — *inpigre ... adtendere* = pomno je ... pazio, pratio. — *armis exuerat* = prisilio, da baci oružje (i bježi). — *gloriosa modo* (= *esse*), da mu samo diže slavu. — *nudatum*, dodaj iri ili fore. — *velle* = se. — *quo inprovisus gravior accideret* = da ga »iznenada« žešće napadne, v. M. § 134, nap. — *mobilitate ingeni* = iz prevrtljivosti, *abl. causae*.

95. *Dum ea res geritur* = za osvajanja grada Kapse. — *L. Sulla*, poznati diktator i kasniji suparnik Marijev, r. 138 g. pr. Kr., umro 78 g. — *equitatu ... quos* (= *equites*), mj. *ut eos*, v. M. § 134. — *res*, prigoda. — *de natura cultuque*: o karakteru i izobrazbi. — *L. Sisenna*, pisac izgubljene povijesti rimske. — *persequi* = prikazati. — *parum libero ore* = ne baš nepristrano. — *extincta* = (gotovo) izumrla. — *otio luxurioso esse* = u odmoru je bio raskošan. — *remorata* = *est*. — *nisi quod ... potuit ... consuli*; Sulla se je 5 puta ženio pa se ova opaska (*de uxore*) odnosi općenito na sve njegove žene; *consulere de* = postupati s ..., a uz *consuli* dodaj *ab eo* i prevedi lično i aktivno. — *altitudo ingeni*: oštroumnost u pretvaranju (*ad simul. negotia*). — *ante civilem victoriam* = nad Marijem u građ. ratu. — *postea quae fecit ...* Sulla je svoje pobjede krvavo iskoristio. Tom zgodom je i J. Cezar jedva spasio glavu. — *incertum habeo* = ne bih znao reći, da li ...

96. *Benigne adpellare* = prijazno razgovarati s ... — *rogantibus*, ako bi ga molili ... — *aes mutuum* = posuđen novac. — *illi, mj. sibi*. — *ioca atque seria ... agere* = »bio šaljiv i ozbiljan s ...«. — *multus*, v. cap. 84. — *prava ambitio* = neumjereno častohleplje. — *famam laedere*, udarati na dobar glas, kao što je Marije radio. — *artibus* = osobine.

97. *Magnam pecuniam*, taj novac je ležao po gradovima, v. cap. 12. — *Mauro* = *Boccho*. — *et victis*, i u slučaju poraza. — *dubium*: kolebajući. — *sarcinas conligere*. Po običaju rimski su vojnici prije boja spremali prtljagu na sigurno mjesto. — *non ... ullo more proelii* = protivno običnom boju. — *latrocinio* = razbojničkom napadaju. — *orbis facere* = postavili bi se u zatvorene bojne redove. — *instructi* = postrojeni.

98. *Demisso animo fuit* = (nije) klonuo duhom. — *manu consulere ...* = vlastitom hrabrošću je pomogao ... — *noctem pro se* (= *esse*) *rati* ... da je noć njima u prilog. — *castris*, dativ: za ... — *usui opportunus* = podesan je za tu svrhu. — *neque minus host. conturbatis, abl. abs.*: a i neprijatelji bijahu ... — *effusi consedere*, odmarahu se rastrkani. — *feroces* = ponosni. — *pro victoribus agere*: ponašahu se kao ... —

99. *Confirmatus* = ohrabren. — *ne signa... canere*: da se ni znakovi trublje ne čuju. — *vigiles* = straže. — *ita cunctos... ceperat*. Ova brza izmjena riječi bez veze (*asyndeton*) slikovito nam predložuje nered, koji je iznenada nastupio kod barbara. —

101. *Speculatores* = Marijeve uhode. — *confertis equis* = u gustim redovima. — *morati* = jer su se zadržali. — *agebat* = nalazio se je. — *ad pedites* = *Romanos*. — *satis inpigre* = junački. — *oblitum (oblino)* = okrvaviti. — *fide nunti* = više nego što su u to vjerovali. — *quos advorsum*, mj. adv. *quos* (anastrofa). — *spectaculum horribile* = (odigravao se) grozan prizor. — *adflitti*: pregaženi. — *niti*: podići se. — *qua visus erat*: dokle oko dopiraše. —

102. *Regis verbis*: u ime Bokhovo. — *velle* = *Bocchum*. — *acciti*: na poziv. — *avorsum* = ako je nesklon (miru). — *flecterent* = predobiti. — *facundiae, non aetati conc.*, Sulla je bio mlađi, ali spretniji diplomat od M. — *aliquando*, već jednom. — *te talem virum*, laskavo. — *miscendo conmaculares* — da se družiš i brukaš. — *demeres acerbam necessitudinem* = da nas riješiš gorke nužde. — *rati (= sunt)*, odnosi se (*>per synesin<*) na *populus*. — *opportunior*: koristan. — *offensae minimum* = nema prilike, da se svadamo. — *parentis*: podanik. — *pleraque humanarum rerum*: većina događaja. — *per illam* = *fortunam*. — *quo... facilius errata officii superes*: čime možeš... popgreške (*errata*) uslugama (*officiis*) poppraviti. — *in pectus demitte*: »dobro zapamti«. — *tute* = *tu ipse*. — *pro delicto suo* = da opravda... — *iure belli suam factam*, krupna laž Bokhova, jer su se oni nagodili za trećinu kraljevine, v. cap. 97. — *missis legatis*, koncesivno. — *copia facta*: i ako mu je dozvola dana. — *animus barbari ab amicis flexus* = smisao: prijatelji, podmićeni od Jug., nisu mu dali da pošalje poslanike u Rim. Jugurta se je naime bojao izdaje (= »*id quod padabatur*<«).

103. *Praesidium*: kao posadu. — *venerant* = *evenerant*. — *ex omni copia necessariorum* = između svih najpouzdanijih. — *ingenium*: sposobnost. — *agundarum rerum* spoji s *licentiam* *permittit*: dao im je punomoć (*licentiam*) da vode pregovore (*agund. rerum*). — *non pro vanis hostibus habuit*: postupao je (*habuit*)... ne kao s neiskrenim (*vanis*) neprijateljima. — *volens*: dobrohotan. — *dona omnia... habebantur*: darovi su se smatrali kao dokaz pažnje. — *fautor consultorque sibi adsit*: da im kao prijatelj i savjetnik pomogne. — *utilia* = za Rimljane. — *Sulla pollicito*, abl. abs. — *aut benivolentiae*: ili kao dokaz naklonosti (Bokhove prama Rimljanima).

104. *Quibuscum... cognoscit*: s njima je proučio. — *potestas eundi fit*: dobili su dozvolu, da... — *ferocius decernunt*, naime nastavak rata, a ne pregovore. — *scilicet ignari*, = dakako ne poznavajući. — *in advorsa mutantur*: ispadnu naopak. — *lubens accepit*: s veseljem je saznao. — *postquam deprecanti sunt*, pošto su molbama uvjerili... — *gratiam facit*: oprašta.

105. *Cuius arbitratu... consulerentur*, konstr.: *ut eius arb. cons.*; *arbitratu*: po nahodenju. — *funditorum Balearium*, v. cap. 46. — *cohors Paeligna*. *Paeligni* su ratoborno samnitsko pleme u današnjim Abruzzima. — *velitaria arma*: mali štit, koplja za bacanje i kratki hispanski mač. — *efficiebant*, zeugma: zadržali su strah kao da su... — *se expedire*, spremati se. — *quippe victoribus*: »ta oni su«... —

106. *Quaestorem* = *Sullam*. — *incerto voltu* = smeten u licu. — *negat se pertimescere* = izjavi, da se ne... — *animo feroci* = ponosno. — *proditis quos* = *proditis illis, quos...* (atrakcija). — *morbo, abl. causae*. — *cenatos esse*, ovisno od *iubet*, da budu gotovi s večerom. — *castra metabatur* = mjerio je prostor za logor. — *fuere, qui dicerent*, v. M. § 151, nap.

107. *Ab iniuria prohibet*: zaštititi ga od napadaja. — *hortatur, ut gererent*, jer je *hortatur praes. histor.* = da se junački drže. — *paucis strenuis... bene pugnatum*, grčka konstr., mj. a *paucis str...* — *ab inermis pedibus* = »od kukavičkih nogu« (*>enallage<*), t. j. u bijegu. — *caecum corpus* = leđa (štitom nezaštićena). — *hostilia facere* = ponašati se kao neprijatelj. — *cui... speculanti cognitum esset*: koji je, očito, uhađanjem, saznao. — *haberet i euis*, odnose se na Jugurta. — *ex patre suo*: *Boccho*. — *ut in tali negotio*, uzevši u obzir sadanje stanje. —

108. *Orator* (kao poslanik) *et speculatum*, supin: da uhada. — *Masugrada* je nezakonit sin Masinise. — *consulta* (zaključke) *sese... integra habere* = da on ostaje potpuno kod..., v. cap. 102. — *neu* = *et ut non*. — *res communis*, zajednički interes (Bokhov i rimski) moći će se slobodnije uzeti u obzir, dok je pouzdanik Jug. tu, jer dotle Jug. neće ništa poduzimati. — *Punica fide*. Fenička nevjera postala je poslovična kod starih naroda: »*Punica fides*<«. — *Numidam* = *Jugurtham*. — *lubidinem advorsum nos... suasisse*, smisao: u svojoj pokvarenoj duši bio je protiv nas, ali je iz straha bio uz nas. Tu je lijepo ocrtana »*Punica fides*<«.

109. *Quaesitum ab eo*, supin: da ga upita. — *pacem an...* *agiturus foret* (= *esset*): da li će mirovati ili... — *uti praeceptum fuerat* = a Sulla. — *decrevisse* = se. — *accersitur... adhibentur*, prevedi aktivno! — *ex sententia ambobus* = obojici po volji, pouzdan.

110. *Ego... rex maxumus*. Kralj barbarin vrlo bahato govori o sebi; riječ *ego* je sedam puta istaknuta. Kulturniji Rimljanin bi mjesto toga upotrebio izraz: *nos* mj. *ego*. — *fore, uti deberem*, v. M. § 106, nap. — *rex maxumus in hac terra* (= *in Africa*), antiteza prama *privato homini* (= *Sullae*), čovjeku nekraljevske krvi. — *ante te cognitum* = prije nego sam te upoznao. — *nullius indigui, scil. ope nullius*. — *fuerit mihi... equisse pretium amicitiae*, smisao: neka mi tvoje prijateljstvo dube dostojna nagrada za to, što sam... — *nunquam tibi redditam gratiam putaveris* = smatraj da ti se nisam... odužio. — *cuius curator*: čiji predstavnik... — *id omitto*: ni to više neću (scil. *armis tutari*...) — *id* = *flumen Mulucham*.

111. *Quod polliceatur*, očekivali bi iza *patefecit*: *polliceretur*. — *non in gratiam habituros*: neće mu biti zahvalni. — *faciundum aliquid*... Sulla vrlo vješto priprema iz daleka Bokha na to, da mu preda Jugurtu, svog zeta. Sretstva svakako, koje ne bi nikad upotrebili Rimljani prošlih vijekova. — *quod illorum... retulisse videretur* (konj. u neupr. gov., v. M. § 131, 2.), smisao: neka dade dokaza, da mu je više stalo (*retulisse* od *refert*) do rimskog interesa nego do vlastitog. — *id* (= izdaja) *adeo in promptu esse*: »ta to mu je tako lako«... — *copiam J. haberet* = ima priliku da ulovi J. — *intervenisse*: postoji među njima. — *adfinitem*: Jugurta je zet Bokhov, no radi poligamije ta veza nije bila tako tijesna. — *fluxa fide usus*: ako se pokaže izdajicom. — *lenitur* = dao se predobiti. — *composito dolo*: skovavši...

112. *Posse condicionibus bellum poni*: da se... uz stano-vite uslove može rat dokončati. — *cuncta edoctus*, v. M. § 60. — *pacem conventam*, neobično mj. *pacem, quae convenisset*. — *si ambobus consultum* (= *esse*) *vellet*: da bude dobro i za Bokha i za Jug. — *ratam (reor)* pravovaljan. — *ut una conveniretur*, neobičan izraz mj.: *ut. u. o. convenirent*. — *ibique sibi S. traderet*. Kako se vidi, Jug. je prepredeniji od Sulle. Da mu je to pošlo za rukom, njegova bi popularnost silno porasla, a položaj bi se Rimljana skoro beznadno pogoršao. — *ob rem publicam* = u državnom interesu.

113. *Parum conperimus*: ne znam pouzdano; uz *cunctatus* dodaj: *sit*. — *regiae voluntates*: hirovi krajeva. — *sibi advorsae*: u kontrastu, nedosljedni. — *ut veniretur*, v. gore 112 *ut conveniretur*. — *inmutata voluntate*: promijenivši mišljenje. — *varius*: »između dvije vatre«. — *quae scilicet... patefecisse*: »a to je, dakako, odavalo... *tacente ipso*, koncesivno: i ako nije ništa govorio. — *occulta pectoris*, tajne misli, v. M. § 66, nap. 2. — *accersi*, glede pasiva v. M. § 112, 5. — *ex sententia*, v. cap. 109. — *quasi honoris causa*: kao iz počasti. — *invaditur*, bezlično, mj. *invadunt* (= *insidiatores*.) —

114. *Advorsum Gallos*; zapravo su to Germani, jer se to odnosi na germanska plemena Cimbri i Teutoni. Rimljani zvali Galima sva plemena koja su sa sjevera provaljivala. — *male pugnatum*, rimska je vojska pod spomenutim konsulima bila 105 g. ametom potučena. — *quo metu* (atrakcija), mj. *cuius rei metu*. — *illique* = spoji s *Romani*. — *sic habuere*, bili su toga mišljenja. — *omnia prona esse* = da... može sve svladati... — *Jugurtham victum*. Prema Plutarhu vodio je Marije Jugurtu i njegova dva sina svezane u triumu. — *Marius consul absens factus est*. Po postojećoj praksi kandidat je morao biti nazočan kod izbora; no Rim se je nalazio u to doba zbog poraza u sjev. Italiji u takvom stanju, da je svu nadu polagao u Marija i izabrao ga konsulom, premda je Marije još bio u Africi, gdje se zadržao dok je uredio tamošnje prilike i podijelio Jugurtinu kraljevinu između Bokha i Gaude, sina Mastanabalova. — *ea tempestate*. Kakve su bile prilike, najbolje nam svjedoči kasniji rimski pisac Florus (oko g. 120 po Kr.): »*Actum erat, nisi Marius illi saeculo contigisset*.«

Inv. br.
38740